

International Journal of Social Sciences

ISSN:2587-2591

DOI Number:<http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.20.3>

Volume 8/4

2024 p. 23-55

ÇAĞATAYCADA BİRLEŞİK ZARF-FİİLLER

COMPOUND GERUNDIUMS IN CHAGATAI

Emel TEKİN*
Zühal ÖLMEZ**

ÖZ

Zarf-fiil ekleri; Türkçe ifade kabiliyetinin tekdüzelikten sıyrılıp dilin uzun ve zengin anlatım imkânı kazanmasında önemli yapılardır. Dilin daha etkileyici ve incelikli kullanılmasını sağlayan tek başına bir yargı bildirmeyen bu eklerin temel görevi, eklendiği fiilleri cümle içerisinde zarflandırmaktır. Türkçenin en eski tarihi döneminden itibaren çağdaş Türk dillerine değin kullanılan çok sayıda zarf-fiil eki bulunmaktadır. Bu tarihi süreçte bazı eklerin seyrekleştiği, mevcut işlevlerinden bir kısmını kaybettiği ya da kullanımdan düştüğü; bazılarının ise yeni anlam ve işlevler kazandığı görülür. Yapı bakımından çeşitli değerlendirilmeleri bir tarafa bırakıldığında, bu ekleri basit ve birleşik olarak ikiye ayırmak mümkündür. Zarf-fiil eklerinin bir kısmı kullanım sahasına çıktığından beri zarf-fiil işlevindeyken; bir diğer kısmı asıl işlevi zarf-fiil eki olmayan, sonradan yüklenen eklerdir. Bu çalışmada bazı ek ve edatların bir araya gelmesi vasıtasıyla oluşan birleşik yapılar zarf-fiil ekleri ele alınacaktır. Bu birleşik zarf-fiil yapılarının meydana gelmesinde en büyük katkıyı sıfat-fiil ekleri sağlamaktadır. Sıfat-fiil ekleri kadar yaygın ve çeşitlilik göstermese de elbette isim-fiil eklerinin söz konusu yapıların oluşmasında azımsanmayacak bir rolü vardır. Türkçenin tarihi devirlerinin ardından Özbekçe ile Yeni Uygurcadaki birleşik yapılar zarf-fiil eklerinin kullanımına ilişkin kısaca bilgi verilecek olan bu makalenin esasını Çağatayca metinlerden tespit edilen örnekler teşkil edecektir. Çağataycanın farklı dönemlerinden alınan birleşik zarf-fiil ekli yapıların geçtiği beyit/cümlelerin metinde bulunduğu beyit ve sayfa numaraları parantez içerisinde belirtilecektir. Bu birleşik yapıların cümleye sağladığı anlamı vermek için örnekler Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. İlgili yapıların Çağatayca metinlerdeki kullanımları üzerinden cümledeki anlam ve işlevleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Çağatayca, Fiilimsiler, Zarf-Fiil Ekleri, Birleşik Zarf-Fiiller.

* Arş. Gör., Kocaeli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-mail: emelltekinn@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5119-4023, Kocaeli, Türkiye.

** Prof. Dr. Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-mail: zuolmez@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5881-503X, İstanbul, Türkiye.

ABSTRACT

Gerundium suffixes are crucial structures in Turkish, offering a means to break free from monotony and enabling a richer and more nuanced expression. These suffixes, which do not carry a judgment on their own, play a significant role in enhancing the subtlety and impact of language by adverbializing the verbs to which they are added in a sentence. Many gerundium suffixes have been used throughout the history of the Turkish language, from its earliest periods to contemporary Turkish languages. Over time, some of these suffixes have become rare, lost some of their original functions, or fallen out of use, while others have developed new meanings and functions. When various evaluations in terms of structure are left aside, it is possible to divide these suffixes into two as simple and compound. While some gerundium suffixes have functioned as adverbial markers since their inception, others were originally used for different purposes and later acquired the role of gerundium suffixes. This study focuses on compound gerundium suffixes, which result from the combination of certain suffixes and prepositions. The greatest contribution to the formation of these compound structures of gerundium is made by participle suffixes. Although not as widespread or varied as participle suffixes, infinitive suffixes certainly play a significant role in the formation of these structures. This article will examine the use of compound adverbial-verb suffixes in Uzbek and New Uyghur, tracing their historical development through the Turkish language periods, with a particular focus on examples from Chagatai texts. The couplet and page numbers of the sentences containing compound gerundium suffixes from different periods of Chagatai will be provided in parentheses. To illustrate the meanings conveyed by these structures, the examples will be translated into Turkish. The meanings and functions of these structures within sentences will be analyzed based on their usage in Chagatai texts.

Key Words: *Chagatai, Non-Finite Verbal Forms, Gerundium Suffixes, Compound Gerundiums.*

1. Giriş**1. 1. Zarf-Fiil Kavramı**

Zarf-fiil kavramı çeşitli kaynaklarda *gerundium*¹, *gerundif*², *hal fiili*³, *hal kipleri*⁴, *ulak*⁵, *ulaç*⁶, *bağ fiil*⁷, *bağ eylem*⁸, *eylem zarfları*⁹, *fiilin zarfsı şekli*¹⁰, *zarf-eylem*¹¹, *zarf-fiil*¹² gibi farklı terimlerle karşılanmıştır. Terim adlandırmasında görülen bu çeşitlilik

¹ Eckmann, 1966; Ergin, 2007; Bodrogligeti, 2001.

² Banguoğlu, 2007; Çağatay 1948.

³ Ergin 2007.

⁴ Ergin, 2007.

⁵ Deny, 2012.

⁶ Gencan, 1979; Hatiboğlu 1969; Hengirmen 2005; Koç, 1990; Vardar, 2002; Yılmaz, 2019.

⁷ Bilgegil, 2009; Ediskun, 2007.

⁸ Bilgegil, 2009; Ediskun, 2007; Gencan, 1979; Koç, 1990; Vardar, 2002.

⁹ Tekin, 2016.

¹⁰ Yılmaz, 2019.

¹¹ Karaağaç, 2012.

¹² Banguoğlu, 2004; Bayraktar 2018; Ergin, 2007; Gülsevin 2001; Koç 1990; Korkmaz 2014; Kormaz, 2019.

araştırmacıların zarf-fiil tanımlamasında da görülmekle birlikte zarf-fiiller için şu genel bilgi verilebilir:

Cümlede zarf görevinde kullanılan; temel cümlenin yüklemine *tarz, zaman, sebep, durum* gibi çeşitli yönlerden nitelendiren zarf-fiillerin “*yüklem durumundaki esas fiili tavsif eden zarflaşmış fiil olması*”¹³ en temel işlevidir.

1.2. Birleşik Zarf-Fiil Kavramı

Zarf-fiil ekleri bakımından zengin olan Türkçede bazı zarf-fiil ekleri ilk yazılı metinlerden günümüze asıl zarf-fiil ekleri olarak kullanılmıştır. Diğer yandan bazı zarf-fiil ekleri aslen zarf-fiil eki olmayan bazı ek ve/veya edatların birleşmesi ile oluşmuştur.

“Aslen zarf-fiil olarak doğmamış bazı ekler ile eklerin ve/veya edatların düzenli ve kurallı bir biçimde birleşip fiillere ulanarak geçici zarf oluşturduğu yapılara *quasi gerundium* (birleşik zarf-fiil) denir.” şeklinde birleşik zarf-fiili tanımlayan Gülsevin; eklerin bir araya gelip kendi işlevinden sıyrılarak birlikte “*eklendikleri fiili geçici zarf haline getirme*” işlevini üstlendiğini, böylece birleşik zarf-fiil yapılarının meydana geldiğini belirtmektedir (2001, 127).

Birleşik zarf-fiiller için “*quasi gerundium* (yarı gerundium)” ifadesini ilk olarak kullanan O. N. Tuna’dır. Türkçeye “*hemen hemen, aşağı yukarı*” olarak çevrilebilecek olan bu ifadeyi kullanarak “*tam zarf-fiil değil de hemen hemen zarf-fiil olabilecek bir yapı; ya da aşağı yukarı zarf-fiil sayılabilecek bir yapı*”¹⁴ açıklamasıyla bahsettiği birleşik zarf-fiillerin nasıl bir sınıflandırmaya tabi olacağı meselesi üzerine çalışılmaya muhtaç bir durumdur.

Konu üzerine çalışan araştırmacılardan Gülsevin, birleşik zarf-fiilleri “*ek+ek(ler)*” ve “*ek(ler)+edat*” olmak üzere iki ana gruba ayırarak incelemiştir (2001, 122-143).

“*Türkiye Türkçesindeki Zarf-Fiil Eklerinin Yapı Bakımından Sınıflandırılması Üzerine*” isimli yazısında Yücel, zarf-fiil eklerini yapı bakımından şu üç grupta incelemektedir: “*1.Asıl zarf-fiil ekleri: -a/-ı(-u)/-alı/-arak/-ınca/-ıp/-ken/-madan*”, “*2.Zarf-fiilleşmiş ekler: -asıya, -acak/-(a)r/-yor/-muş + casına, -dığınca/-dikça/-mişça; -mamacasına/-maksızın/-maktansa*”, “*3.Zarf-fiil görevinde kullanılabilen ekler: -acağına/-acağandan/-dığınca/-dığında/-diğinden; -makla/-makta/-maktan/-masıyla/-maya/-ışta; -ar -maz/-dı -madı/-dı mı/-dı mı -dı/-maz mı/-mıyor mu/-muş -mamış/-sa*” (2000, 75-114).

Zarf-fiilleri konu alan bazı doktora tezlerinde zarf-fiiller şu başlıklandırmalarla incelenmiştir:

¹³ Gülsevin, 1990; Ergin, 2007.

¹⁴ Gülsevin, 2001, 122-143.

“*Türk Dilinde Zarf-Fiiller*” başlıklı doktora tezinde Tuncer, zarf-fiil eklerini şu başlıklar altında ele almıştır: “A.Özel eklerle meydana getirilen zarf-fiil şekilleri”, “B.İsim-fiillere isim çekim eklerinin getirilmesiyle zarf-fiil fonksiyonunda kullanılan şekiller”, “C.İsim-fiillerin edatlara bağlanmasıyla zarf-fiil fonksiyonunda kullanılan şekiller” olmak üzere üç ana başlıkta incelediği zarf-fiil eklerinin Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine kadar uzanan tarihi sürecini ele almıştır (1996, 10-314).

“*Kırgız Türkçesi’nde Mastar, Partisip ve Gerundiumlar*” başlıklı doktora tezinde Tolkun zarf-fiil eklerini şu başlıklar altında ele almıştır: “31.asıl zarf fiil ekleri”, “32.türemiş zarf fiil ekleri” (321.filimsi+isimden isim yapma eki tarzındaki zarf fiil ekleri; 322.filimsi+hal eki tarzındaki zarf fiil ekleri), 33.birleşik zarf fiil ekleri, 34.filimsi+edat tarzındaki zarf fiil ekleri, 35.bazı ek veya edatlarla genişleyerek zarf-fiil eki gibi kullanılan çekim ekleri, 36.zarf fiil eki gibi kullanılan ekler” (1999, 158-323).

“*Orta Türkçede Fiilimsiler*” başlıklı doktora tezinde Bayraktar, zarf-fiil eklerini şu başlıklar altında ele almıştır: “4.5.Sıfat-fiilden türeyen zarf-fiiller” başlığına gelinceye kadar asıl/gerçek/aslı zarf-fiiller vb. herhangi bir başlık altına almaksızın bazı zarf-fiil eklerini incelemiştir. “4.5.1.{-GAN} Sıfat-fiilinden türeyen zarf-fiiller”, “4.5.2.{-DUK} Sıfat-fiilinden türeyen zarf-fiiller”, “4.5.3.{-mİŞ} Sıfat-fiilinden türeyen zarf-fiiller”, “4.5.4.{-Ar}/{-Ir} Sıfat-fiilinden türeyen zarf-fiiller”, “4.5.5.{-mAz}/{-mAs} Sıfat-fiilinden türeyen zarf-fiiller”, “4.5.6.{-GU} Sıfat-fiilinden türeyen zarf-fiiller”, “4.7.İsim-fiillerden türeyen zarf-fiiller”, “4.8.Zarf-fiillerin birleşik fiil kurma göreviyle kullanımı” (2000, 100-235).

“*Kazak Türkçesinde Zarf-Fiiller -Muhtar Evezov’un Tandamalı Engimeler Adlı Eseri Üzerinde Bir Çalışma- (Şekil-Anlam-İşlev ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları)*” başlıklı doktora tezinde Tanç; zarf-fiil eklerini şu başlıklar altında ele almıştır: “2.1.Asıl zarf-fiil ekleri”, “2.2.Sıfat-fiil ve hal eklerinin birleşmesi ile oluşanlar”, “2.3.Sıfat-fiil eki ve son çekim edatlarının birleşmesi ile oluşanlar”, “2.4.Sıfat-fiil eki ile hal eki ve son çekim edatlarının birleşmesi ile oluşanlar”, “2.5.Sıfat-fiil eki ile zaman bildiren sözcüklerin birleşmesi ile oluşanlar”, “2.6.İsim-fiil ekleri ve son çekim edatlarının birleşmesi ile oluşanlar” (2002, 26-193).

“*Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Zarf-Fiiller*” başlıklı doktora tezinde Hünerli, zarf-fiil eklerini şu başlıklar altında ele almıştır: “1.1.Asıl zarf-fiiller”, “1.2.Sıfat-fiillerden gelişen zarf-fiiller ve zarf-fiillik yapılar”, “1.3.İsim-fiillerden gelişen zarf-fiiller ve zarf-fiillik yapılar”, “1.4.Bağlama edatlarının çekimli bir fiille kullanılmasıyla oluşan zarf-fiillik yapılar”, “1.5.Çekimli fiil ve çekim edatlarıyla oluşturulan zarf-fiillik yapılar”, “1.6.Farklı yapıdaki (karmaşık) zarf-fiillik yapılar” (2012, 51-945).

“*Memlûk Kıpçakçasında Fiilimsiler*” başlıklı doktora tezinde ise herhangi bir başlıklandırma yapılmayarak örnekler sıralanmıştır (Negiş, 2015, 631-944).

2. Çağataycada Birleşik Zarf-Fiiller

Çağataycada zarf-fiiller; etimolojisi belirsiz olarak ifade edilen, yalın biçimleriyle bulunmakla birlikte kimileri bazı ek ve edatlarla bir araya gelmek suretiyle türemiş ya da birleşik gibi çeşitli adlandırmalarla anılan yeni yapılar yoluyla oluşmaktadır.

Bu birleşik yapılar; isim-fiil ve sıfat-fiil eklerine durum ekleri ve edatların (bazen -*mAKLIK/-mAsLIK* eklerinde görüleceği üzere; yapım eki) getirilmesiyle cümleyi “*amaç/sebep/durum/tarz/zaman/miktar*” gibi çeşitli yönlerden niteleyen bir zarf-fiil işlevi kazanmaktadır.

Çağataycadaki birleşik zarf-fiiller incelenirken öncelikle -*DUK* sıfat-fiil eki ile başlanacak ardından -*GAn/-An/-GU/-mAs/-mİş/-(X)r* eklerine sırasıyla; eşitlik, yönelme, bulunma, ayrılma durum ekleri ve edatların eklenmesiyle bu birleşik yapıyı oluşturan kullanımlar ele alınacaktır. Ardından isim-fiil eklerine gelen durum ekleri ve edatların oluşturduğu zarf-fiil işlevli yapılar bu çalışmanın esasını oluşturacaktır.

Türkçenin cümle yapısında önemli rol oynayan zarf-fiillerin tarihi Türk yazı dillerindeki biçimleri, cümleye kattıkları anlamlar çeşitli çalışmalarda incelenmiştir. Çağatayca yazılmış metinlerdeki zarf-fiiller ve birleşik zarf-fiiller münferit çalışmalarda ele alınmışsa da bütününe ele alındığı ve sahadaki metinlerin taranarak incelendiği herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada klasik öncesi, klasik ve klasik sonrası metinler taranarak örnekler tespit edilmiş, Türkiye Türkçesine çevrilerek cümleye kattıkları anlamlar tespit edilmiştir. Ayrıca bu zarf-fiillerin Çağataycanın devamıcıları Özbekçe ve Yeni Uygurcadaki görünüşleri hakkında da bilgi verilmiştir. Çağataycadaki birleşik zarf-fiillerin tümünün incelenmesi amaçlanan bu çalışmayla metinlerdeki kullanımlar ortaya konmuştur.

2.1. -DUK Sıfat-Fiil + Durum Ekleriyle Kurulmuş Birleşik Zarf-Fiiller

2.1.1. {-dUk+çA}

-*dUk* sıfat-fiil ekiyle +*çA* eşitlik ekinin oluşturduğu bu zarf-fiil; eklendiği fiile “*her...-mca/-dığı sürece/takdirde/-r ise/-dığı kadar*” anlamlarını sağlarken fiili, zaman/miktar zarfı veya şart ifadesi işleviyle ana cümleye bağlamaktadır. Türkçenin tarihi dönemlerinde iyelik ekli ve yalın biçimler birlikte görülürken, Türkiye Türkçesinde ekin sadece iyeliksiz biçimleri kullanılmaktadır (Tiken, 2020, 154). Ek, ilk olarak Memlük Kıpçak Türkçesi döneminde görülmektedir (Öztopçu, 2007, 278). Kıpçak Türkçesiyle yazılan *Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk*'ta iyeliksiz kullanımı tek örnekte bulunurken, iyelikli biçimlerine sık rastlanmaktadır (Özyetgin, 2001, 209). Eski Anadolu Türkçesinde -*dIkçA/-dUkçA/-dUğça* biçimleri ve iyelikli kullanımları yaygındır (Tiken, 2020, 154). Çağataycada ek seyrek, Çağataycanın klasik devir öncesi metinlerinden *Yusuf Emirî Divanı*'nda şu örneklerde tespit edilmiştir:

Kabül itdükce *ol sulṭān-ı ‘ādil kılını dāğın / Revāc-ı devlet-i Cemşid ü İskenderdin il çikdük*¹⁵ “Adaletli sultan kulunun yarasını **kabul ettiğinde** Cemşid ve İskender’in yüce itibarından el çektik.” (175/4) (YED, Köktekin, 2007, 196)

*Başın gerdündin ötkey **terk-i serv itdükce** gül-şende / Köñül āyinesidin şāf kılğıl zeng iy kumri* “(Maksadı aşk olanın bu bahçede yapması gerekenler vardır. Bunlardan biri de şudur:) Ey Kumru, gül bahçesindeki selvi boylu sevgiliyi **terk ettiğinde** muradına ereceksin. (Yeter ki) gönül aynasından pası temizle!” (337/2) (YED, Köktekin, 2007, 327)

2.1.2. {-DUK+DA}

-DUK sıfat-fiil ekiyle +DA bulunma durum ekinin birleşmesiyle oluşan yapı, “-diğında/-ken” anlamları sağlamaktadır. Türkiye Türkçesinde iyelik ekli biçimleri kullanılmaktadır.

Yazıtlarda ve Eski Uygurca metinlerde yaygın görülen ekin, iyelikli biçimleri de bulunmaktadır (Erdal, 2004, 318). Karahanlı Türkçesinde ünlüyle ve ötümlü ünsüzle biten fiillere -duḡta/-dükte; ötümsüz ünsüzle biten fiillere -tuḡta/-tükte biçimleriyle görülen ekin iyelik ekli kullanımı tek örnekte tespit edilmiştir (Güner, 2021, 580; Ercilasun, 2020, 242). Harezmi Türkçesinde iyelikli biçimi bulunmayan ekin kullanımı Karahanlıcadaki gibidir (Ata, 2016, 104-107; Toprak, 2005, 335-364). Kıpçak metinlerinden *Codex Cumaninus*’ta (Bayraktar, 2018, 236) ve *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu’l-Leysi’s-Semerkandî Tercümesi*’nde örneklerine rastlanmaktadır (Güner, 2020, 367).

Çağatayca metinlerde seyrek görülen “-diğında/-diğ gibi” anlamları veren ekin şu örnekleri tespit edilmiştir:

*Fahr ilâ Hızır **asraduğda** qamuq karrübilar / Zāt-i pākiñni oqurlar rahmatan lil’ālamîn* “Hızır iftihar ile saflığın ta kendisini (Hz. Muhammed’i) **koruduğunda** bütün büyük melekler Enbiyâ suresi 107. âyeti (Ey Muhammed! Seni âlemlere rahmet için gönderdik) okurlar.” (175/2) (GD, Eckmann, 1971, 187)

*Sén taḡı anlar **işledükde** işleme / İşleyüp soñra peşimānlar yéme* “Sen onların **yaptıkları gibi** yapma, yapıp da sonra pişmanlık duyma/pişman olma.” (7b/224) (HKC, Tokar - Uygun, 2020, 125)

*Köñlüm imgenmes, belî sin niçe aççığ sözleşeñ / Çün **yarattığda** Uğan gül koñşısın hār eyledi* “Sen ne kadar acı söylesen de gönlüm incinmez, çünkü Tanrı **yarattığında** gülün komşusunu diken eyledi.” (769) (SD, Eraslan, 1999, 296)

¹⁵ Metinlerden alınan örnekler, eser üzerinde yapılan çalışmalardan herhangi bir değişiklik/düzelti yapılmadan aynen alınmıştır.

2.2. -GAn Sıfat-Fiil + Durum Ekleriyle Kurulmuş Birleşik Zarf-Fiiller

2.2.1. {-GAn+(İyelik Eki)+çA}

Türkiye Türkçesindeki “-*dığınca/-dığı kadar/-dığı gibi/-dığı müddetçe*” anlamlarına tekabül eden ek; temel cümleyle eşzamanlı gerçekleşen veya yüklem tarzını belirten yapılar kurar. Tenişev’e göre bu zarf-fiil şeklinin gelişimi ve aktifleşmesi Kıpçak birliği dönemine aittir (Özyetgin, 2001, 211). İlk örneklerine Memlük Kıpçakçası eserlerinde ve *Codex Cumanicus*’ta rastlanmaktadır (Öztopçu, 2007, 278; Güner, 2020, 368; Karamanlıoğlu, 1994, 143). Çağataycada ekin iyelikli/iyeliksiz biçimleri ve olumsuzluk ekli örnekleri bulunmaktadır.

Özbekçede iyelikli/iyeliksiz biçimleriyle sık görülen -*gänçä*’nın yanı sıra +*lik* ve +*âq* ekleriyle pekiştirilmiş -*gänçälik* ve -*gänçäyâq* biçimleri kullanılmaktadır. Ayrıca ek *yoq* kelimesiyle “*henüz -mİş değil*” işlevindeki kalıp yapıyı oluşturmaktadır (Tolkun, 2009, 155-157). Yeni Uygurcada ses uyumuna bağlı olarak -*GAnçA/-KAnçA* ve iyelik ekli biçimleriyle görülen işlek bir zarf-fiil ekidir (Öztürk, 1997, 241; Öztürk, 2020, 115).

Ya ‘nì, kücünüz yetkençe yürünüz, hergiz bu maqāmnıñ nihāyetiğa yetalmas-siz “Yani gücünüz yettiğinçe yürüyünüz, zira asla bu makamın sonuna ulaşamazsınız.” (97/8) (KH, Dağıstanlıoğlu, 2018, 238)

başın alıp kētip barğanlarunça / yētip turmay ayağı barğanınça “Başlarımı alıp gidebildikleri kadar, ayaklarının basabildiği kadar uzağa vardılar.” (790) (GN, Efendioğlu, 2019, 314)

kıla alğanca riyā ehlidin itkil i‘rāz / yahşırak şıdık ile ‘āşî ki riyālîğ murtāz “Yapabildiğin kadar (mümkün olduğunca) ikiyüzlülerden kaçın! Samimi (bir) günahkâr nefsinin terbiye etmiş gibi görünen ikiyüzlüden daha iyidir.” (276/1) (NŞ, Karaörs, 2016, 275)

didi kim min haylğa yol başkaray / bilgenimçe kavmnı alıp baray “Ben (bu) topluluğu alıp gideyim; (bu) topluluğa bildiğim kadar yol göstereyim, dedi.” (1584) (LT, Canpolat, 1995, 129)

2.2.2. {-GAn+(İyelik Eki)+GA}

Çağataycada -*GAn* sıfat-fiil ekinin yönelme durum eki olarak oluşturduğu yapının zarf-fiil işleviyle kullanılması yaygın değildir. Bu birleşik yapının örnekleri azdır ve *sebep* anlamı sağlamaktadır.

Özbekçede -*gängä* eki; iyelikli/iyeliksiz biçimleriyle “-*DIĞI için/-mAsInA*” anlamlarıyla *sebep* bildirir ve -*All/-DIĞInA* eklerinin işlevinde, geçen zamanı bildirmek için kullanılır. Seyrek olarak +*mi* soru ekiyle kullanıldığında *tahmini sebep* bildirmektedir (Tolkun, 2009, 154, 196). Yeni Uygurcada “*ınca/-dığı için*” anlamlarında, ses uyumuna uygun -

GAnGA/-KAnGA biçimleriyle kullanılan ek yaygınlık göstermemektedir (Öztürk, 1997, 242; Öztürk, 2020, 116).

*Ki bî-emr-i Hudâ **gusl itkenige** / La`în bevl eyledi ol kılmışige* “Allah’ın emri olmaksızın **guslettiği için** Mûsâ’nın yaptığı bu işe Şeytan işedi.” (MuN, Aşçı, 2012, 118)

*Bu vâkı`âtdın beş ay ötkendin soñ peşimân boldılar, oğlanlarıdın **ötmegenige**...* “Bu olaydan beş ay geçtikten sonra oğullarından **vazgeçip kıymadığına (kıymadığı için)** pişman oldu.” (241/6) (ŞTü, Ölmez, 2021, 194).

2.2.3. {-GAn+(İyelik Eki)+DA}

-GAn sıfat-fiil ekine +DA bulunma durum ekinin eklenmesiyle oluşan yapının ilk örnekleri Harezmi Türkçesi eserlerinde görülmektedir. Özellikle Kıpçak Türkçesinde şekillenip gelişerek iyelikli ve olumsuz biçimleriyle de kullanılan zarf-fiil, Çağatayca metinlerde sıklıkla Kıpçakçadaki gibi kullanılmaktadır.

Özbekçenin en işlek zarf-fiil eklerinden -gändä’nin “şart eki” olarak, şart eki -sä’nin de bazen “-Inca” işlevinde kullanılması ekler arasında işlevsel bir benzeşmeyi göstermektedir. Özbekçede +âq ve +ginä ekleriyle pekiştirilmiş -gändäyâq; -gändäginä biçimleri bulunmaktadır. Ayrıca Özbekçede konuşma dilinde ekleşen, yazı dilinde genellikle ekleştirilmeden kullanılan häm “da/de, bile” edatıyla -gändäyäm ve -gändä häm biçimlerine rastlanmaktadır (Tolkun, 2009, 151-154, 184). Yeni Uygurcada -GAndA/-KAndA ve iyelikli biçimleriyle ses uyumuna uygunluk gösteren ek yaygın görülmektedir (Öztürk, 1997, 241; Öztürk, 2020, 116).

- Ek, Türkiye Türkçesindeki “-DiğIndA/-Inca/-ken” anlamlarında yüklem belirtiği hareketin/durumun eklendiği fiilin gerçekleşme zamanına bağlı olduğunu bildirmektedir. Çağataycada ekin genellikle zaman işleviyle kullanımına rastlanmaktadır:

*Hırâmlap **ötkeniñizde** hîred maña aytur / Özüñge kil, közüñ aç, `ömr nâgehân kiçti* “Salınarak **yürdüğünüzde/geçtiğinizde** akıl bana ‘Kendine gel, gözünü aç, ömür ansızın geçer!’ der.” (698) (SD, Eraslan, 1999, 276)

*sünbülüñni **taraganda** gül üze tañdur `arağ / kim bulutluğ kiçeniñ elbette bolmas şeb-nemi* “Sümbül saçlarını **tararken** gül üzerinde ter damlasının oluşması çok tuhaf. Çünkü bulutlu gecenin şebnemi olmaz.” (1835) (LD, Karaağaç, 1997, 199)

*küyige **kirgenimde** tevsen idim / lik boldum tura tura muhtâc* “Mahallesine **girdiğimde** dik başlıydım ancak (orada) dura dura (kaldıkça) muhtaç oldum.” (100/5) (GS, Kut, 2003, 97)

***Sikritip yildürgenide** tevseniğa köz salıñ / Yaykalıp yol yörüse serv-i hırâmânın körüñ* “**Seğirterek koştuğunda** dik başına bakın. İşveyle yol yürüdüğünde servi gibi salınan sevgiliyi görün.” (61/2) (BD, Yücel, 1995, 155)

min turup almanı yigen kimdür / tā ki min bolmağanda yiydür zarūr “Ben dururken (bulunurken/varken) elmayı kim yer; (elmayı) ancak ben **olmadığım zaman** zaruretten yerler.” (46) (MMü, Abik, 2005, 52)

- Ek, Türkiye Türkçesindeki “-DIĞI/-mAk için” anlamında kullanılarak yüklemdeki hareketin/durumun gerçekleşme sebebini/amacını bildirir:

Mürtefi bolğanda *hicrān kil tevaḳḳuf kılma kim / İntizārıñnı çikerge özge tākat ḳalmanı* “(Seni) Beklemeye başka tahammül(üm) kalmadı bu yüzden ayrılık acısı (fazlasıyla) **arttığı için** gel, bekleme!” (114/4) (BD, Yücel, 1995, 185)

Āya bu sıḳaray lafzı mazmūnığa yitkende Fārsi şı'rde ni 'ilāc ḳılğaylar “Acaba, bu *sıḳaray* sözünün **anlam inceliğine ulaşmak için** Fars şiirinde hangi çareye başvuracaklar?” (T776a-8) (ML, Barutçu Özönder, 1996, 170)

- Ekin, “-sA bile/-DIĞI takdirde” anlamında *koşul* ve *sebeplendirme* işleviyle ana cümledeki yüklemine bağlandığı görülmektedir:

Ömrige kalğanda iki üç nefes / Zikr itiben yār ḥadîâi vü bes “Ömrünün iki üç nefesi **kalsa bile** o yar sözünü söylerdi.” (57/35) (HE, Sabir, 2016, 426)

Ayrıca ekin *bildirme eki* aldığı ve *aitlik eki* ile birlikte kullanıldığı yapılarla oluşan örnekler tespit edilmiştir:

Alar dir irdiler kim dünyā cāhınıñ mestliğı çağır mestliğığa oḫşamas kim, çağır mestliğı içken künidür, ammā cāh mestliğı, eger şāḥib-i cāh yıllar cāh üstidedür kim mestdür, anıñ maḥmūrlığı cāhdın ma'zūl bolğandadır. “Onlar der ki: ‘Dünya makamının sarhoşluğu şarap sarhoşluğuna benzemez, şarap sarhoşluğu içilen gündür. Eğer mevki sahibi yıllarca (o) mevkide sarhoşsa onun sarhoşluğu (o) mevkiden **azledilince**!’” (R 737a-19) (HSHR, Eraslan, 1971, 103)

miniñ hem köñlüme Maḥmūd Bahādırnıñ yağığa tüşkendeki¹⁶ firāḳı; otı içimde ḳayra kildi micmer tig köyüp közüm yaşı birle bu gāzelni aytıp yiberdim taḳı sultān cevāb aytıp yiberdi. “Benim gönlüme Mahmud Bahadır’ın **düşmanın eline düştüğündeki** ayrılığın ateşi içime tekrar düştü. Buhurdan gibi (akan) gözümün yaşı ile bu gazeli söyleyip gönderdim ve Sultan da cevap verdi.” (152a-1) (ŞHD, Karasoy, 1998, 253)

2.2.4. {-GAN+DA+Edat}

-GAN+DA+edat yapısı, -GAndA ve -GAndIn zarf-fiil ekiyle aynı işlevde kullanılmıştır. -GAndA zarf-fiil ekinin üzerine *kedin* edatının gelmesiyle oluşan bu yapı, ana cümledeki

¹⁶Çağatayca metinlerde sadece *Şiban Han Divanı*’nda rastladığımız ekin +ki “aitlik eki” almış biçimi hakkında bir yazı kaleme alan Karasoy; aitlik ekli genişletilmiş biçimlerin çağdaş Türk lehçelerinden Kazak ve Kazan Tatar Türkçesinde bulunmasından ve zarf-fiillerin isim çekimi, iyelik ve çokluk ekleriyle genişletilemeyeceği kuralı ile örtüşmemesi dolayısıyla söz konusu ekin zarf-fiil olma sürecinin henüz tamamlanmadığını belirtmektedir (Karasoy, 2016: 15).

eylemden önce gerçekleşen eylemi/durumu belirtmektedir. Zarf yapan birleşik yapılar olarak değerlendirilebilecek bu ve benzeri kullanımlar cümlede ait oldukları unsura zarf görevi yüklerler.

*Bu kelimâtnı **kılğanda kedin** kazâ mesnedide oturur érdi* “Bu sözleri **söyledikten sonra** kadılık makamında oturdu.” (84a-12) (GT, Ergene, 2017, 355)

2.2.5. {-GAN+(İyelik Eki)+dIn}

-GAN ekiyle -dIn ayrılma durum ekinin birleşimiyle oluşarak eklendiği fiile “-dİğIndAn” anlamı verir. İlk olarak Harezmi Türkçesi metinlerinde -ğandin/-gendin olarak *soñ* ve *bêrü* edatlarıyla görülmektedir (Bayraktar, 2018, 226). Kıpçak Türkçesi metinlerinde genellikle *soñra* ve *bêrü* edatlarıyla kullanılan bu yapı, *Münyetü’l-Guzât*’ta -dIn biçimiyle görülmektedir. Bu dönemde çeşitlilik gösteren ek, -GAndIn/-GandAn/-KAndAn/-AndAn biçimleriyle kullanılmaktadır. Ayrıca olumsuzluk ekli örnekleri bulunmakta, iyelikli kullanımı yalnızca *Kitâb Gülistân bi’t-Türkî*’de yer almaktadır (Güner, 2021, 370-371). Çağatay Türkçesinde -GAndIn/-KAndIn biçimleriyle eklendiği fiile *sebeþ*, *karşılaştırma*, *görelilik* anlamları veren ek; sıklıkla görülmektedir. Ayrıca olumsuz ve iyelikli kullanımları bulunmaktadır.

Özbekçede iyelikli/iyeliksiz biçimleriyle görülen -gändän işlek bir ektir. Özbekçede “-DIğIndAn/-mAsIndAn/-DIğInA/-mAktAnsA/-AcAğInA” anlamlarında; ayrıca ikilemeler kurduğunda “-DIkça” işlevindedir. +lik ekiyle genişlemiş -gänlikdän biçimi sebep bildirmektedir (Tolkun, 2009, 150-151). Ekin Yeni Uygurcada kullanımına rastlanmamıştır.

- Ekin “*sebeþ*” anlamıyla kullanımlarının örnekleri şöyledir:
*damâdam yığlağanimni külar gülgünça dek la’liñ / benim **gavğurğanimdin** köñlüñ asru şâd emiş [bildük]* “Gül goncası gibi kırmızı dudağın (benim) durmaksızın ağlamama güler. Ben **üzüldüğüm için** gönlün çok mutluymuş (anladık).” (112/2) (GD, Eckmann, 1971, 124)

*Vaşl ara aħbâb ile ol zâlim ança koydı dâğ / Kim ol otka **tözmegendin** dâğ-ı hicrân istedim /* “Kavuşma sırasında o zalim sevgili ahabla öyle bir dağladı ki o ateş **tahammül edemediğim için** ayrılık yarası istedim.” (456/5) (FK, Kaya, 1996, 424)

*Açıldı köñlüm uşal gül-izâr **kilgenidin** / Niçük ki gonçe açılğay **bahâr kilgenidin*** “Nasıl **bahar geldiği için** gonca açıldıysa işte bu gül yanaklı **geldiği için** gönlüm açıldı.” (487) (BD, Yücel, 1995, 298)

*başıma tofrağ **savurğandin mu** çihrem gerd ikin / yâ felek yağdurmış üstümge mezellet tofrağı* “Acaba başıma toprak **savurduğun için mi** yüzüm toz (içinde) yoksa felek üstüme hakirlik toprağı savurduğundan mı?” (590/5) (NŞ, Karaörs, 2016, 587)

• Ekin “*karşılaştırma*” anlamıyla kullanımlarının örnekleri şöyledir:
 ‘İsā ‘aleyhi’s-selām ayıttılar: *Yā Cümcüme, cān bérnek né türlüg-turur?* [Cümcüme ayıttı:] *Yā Rūhu’llāh, cān bérneklik kıtığ-turur, miñ mertebe kılıç birle cafkandın ve sancığandın kıtığraq-turur* “İsa aleyhisselam (şöyle) dediler: Ey Cümcüme, can vermek nasıldır? [Cümcüme şöyle söyledi]: Ey Ruhullah, can vermek çok çetin bir şeydir. Bin kılıç ile yurmaktan ve bin kılıcı batırmaktan daha şiddetlidir.” (6b/7-8) (CN, Toker-Uygun, 2017, 73)

Şunāti her niççe digendin uzun / Lık bolup haşmeti andın füzün “Onun kötülükleri anlatılardan çoktur; ancak haşmeti daha görkemlidir.” (42/81) (HE, Sabir, 2016, 326)

‘Azrāil aytdı: Tenriniñ hükmü seniñ yalbarıp ant bérgeñindin artuğ turur tēp. “Azrail, ‘Tanrı’nın hükmü senin yalvarıp yemin vermenden/vermene göre daha yücedir.’ dedi.” (4/18) (ŞTü, Ölmez, 2021, 41)

2.2.6. {-GAN+(İyelik Eki)+DİN+Edat}

-GAN+DİN birleşik zarf-fiil yapısına “sonra/-den sonra” anlamı veren *soñ/soñı/soñra, kén/kin/kéyin/kédin/kiyin*; “başka/-den başka” anlamı sağlayan *özge* gibi edatlarla kurulan ve eklendiği fiile *sebep, zaman* ve *durum* ifadesi katarak zarf görevi yükleyen kullanımlar bulunmaktadır. -GAN’ın bu tür edatlı birlikteliklerine Çağataycada sıklıkla rastlanmaktadır.

ölgänimdin soñ mazārīmdin guzārē qılğa sen / kim hamīn oq tur maña dünyāda sendin multamas “Ben öldükten sonra mezarıma uğra! Bu benim için dünyada senden iltimas görmem ile aynıdır.” (91/6) (GD, Eckmann, 1971, 103)

Yok boldum ağız fikridin sormanıñ menim hālimni siz / Ma’düm bolğandın soñı kayda kişi āvāz iter “Benim halimi sormayın! İnsan yok olduktan sonra nerede ses çıkarır?” (240/6) (HD, Toparlı, 1998, 273)

Divān tükengendin sonra alar hıdmetiğa iltip muqābele istid’āsı kılıldı. “Divan bittikten sonra onların huzuruna götürüp karşılaştırma dileğinde bulundum.” (T762a-15) (HM, Abik, 2006, 30)

kuruğandın kin bolur sin güli / tul hatunlar urup iterler çüli “Kurduktan sonra meyve kurusu olursun, dul kadınlar (seni) toplayıp hoşaf yaparlar.” (34) (MMü, Abik, 2005, 50)

Mīve fişğandın kéyin dirahıt üzre turmas. “Meyve olgunlaştıktan sonra ağaç üzerinde durmaz.” (30a/5) (KN, Uygun, 2021, 150)

‘Ālemni seni bizni yaratğan bar. Anıñ atı Allāh turur. Anı bar bilgil ve bir bilgil anıñ buyurğanındın özge işni kılmağıl tēdi érse kız anı kabül kılmadı. “ ‘Dünyayı, seni, bizi yaratan var. Onun adı Allah’tır. Onu var ve bir bil, onun buyurduğundan başka bir iş yapma.’ dediye de kız bunu kabul etmedi.” (71a-10) (ŞT, Ölmez, 2020, 117)

2.2.7. {-GAn+Edat}

İyelikli/iyeliksiz -GAn sıfat-fiil ekine edatların eklenmesiyle oluşan yapılar, Çağataycada çeşitlilik göstermekte ve sıklıkla kullanılmaktadır.

“gibi” anlamındaki *dek/deg/teg* ve son dönem Çağatayca metinlerde Özbekçedeki gibi *day/dey* olarak görülen bu edatın kullanımı yaygındır. Aynı anlamdaki *kibi/bigî/bigîn* edatlarından *kibi* sıklıkla görülürken, *bigî/bigîn* seyrek ve genellikle Nevâyî öncesi metinlerde bulunmaktadır. Eski Uygurca “tarz” anlamındaki *yaŋ* kelimesinden türeyen “gibi/kadar” anlamıyla *yaŋlıġ* edatlı -GAn birlikteliklerine nadir rastlanmaktadır. Moğolca “âdet/tarz” anlamındaki *yosun* kelimesinden türeyen *yosunluġ* edatının -GAn sıfat-fiiliyle kullanımı seyreklik göstermektedir. Bütün bu edatlı yapılar, ana cümlenin tarzını/durumunu bildirmektedir. “ile/aracılıġıyla” anlamıyla *bile* edatının -GAn sıfat-fiiliyle oluşturdukları zarf-fiiller; *tarz* belirten durum zarfı olarak fiile bağlanarak metinlerde sıklıkla rastlanmaktadır. “hep/her” anlamıyla *sayı/sayın/sayu* Çağataycada genellikle -GAn sıfat-fiiliyle kullanılır; bu edatların -GAn’sız kullanımı seyrek¹⁷. Eylemin ortaya çıktığında eylemdeki sürekliliği veya eylemin belirli zamanlarda tekrarlandığını ve yinelendikçe devam ettiğini bildirmektedir. “sonra” anlamıyla *soŋ* edatlı biçimler zaman belirten bir zarf-fiil yapısı oluşturmaktadır. “iç/içeri/-da/içinde/arasında” anlamıyla *ara* edatlı biçimler eylemin gerçekleşme zamanına ilişkin bilgi vermektedir. *Sebep* bildiren *üçün/cihetdin/sebebdin* edatlı biçimler ana cümlenin yüklemdeki hareket/durumun sebebini belirtmektedir.

Yahşılıġğa delâlet kılġuçı özi kılġan dâk bolur “İyiliġe kılavuzluk eden, (iyiliġi) kendi yapmış gibi olur.” (10b/3) (KN, Uygun, 2021, 130)

Atınŋ töşigeçe sudın yokġarı çıġdı taġı ok atkanday yörüy bërdi sudın amân çıġdım ol üç kişi suvdın yokġarı çıġdı taġı ok atkanday yörüy berdi suvdın “At göġsüne kadar sudan yukarı çıktı ve ok atıvormuş gibi fırlayıverdi, sudan sağ salim çıktım, o üç kişi sudan yukarı çıktı ve ok atıvormuş gibi ilerlediler.” (250/15-16) (ŞTü, Ölmez, 2021, 201)

kırġavul ġarda yaşunġan kibidür ‘ayblarıŋ / ilge bes zâhir egerçi sin iter-sin iġmâz “Günahların sülünün ġarda saklanması gibidir. Sen görmezden gelsen de halk için yeterince açıktır.” (276/5) (BV, Türkay, 2002, 209)

Ġam ni türlü kitebilgey bu ġazîn könlümdin / Çün tilegen bigi şâd olmadı dîdârıŋdın “(Gönlüm) güzel yüzünden dilediġi kadar mutlu olmadığı için bu kederli gönlümden tasa nasıl gidebilecek.” (755/2) (HD, Toparlı, 1998, 579)

Al tudakıŋnı bu Ĥâfız bir sorabilse idi / Tapġay irdi könli izdegen bigin ‘âlemde kâm “Bu Hafız al dudaġını bir öpebilseydi gönlünün dilediġi gibi dünyada mutluluk bulacaktı.” (666/9) (HD, Toparlı, 1998, 526)

¹⁷ Eckmann, 1966, 123-124.

yıglaban ol servniñ yolıǵa bu şām nāz iter / su bile topraǵdın **esk tartkan yanluǵ** nihāl
“Fidanın su ile topraktan **gözyaşı çektiği gibi** (o) bu akşam ağlayarak o selvinin
(sevgilinin) yoluna naz eder.” (388/5) (NŞ, Karaörs, 2016, 387)

Oşbu **ta’rif qılğan vosunluǵ** barıp ‘Alī-Dostnıñ qaşıda ant içip ayıptur. “Bunu, **tarif edildiği gibi**, gelip Ali Dost’un huzurunda yemin ederek söylemiştir.” (53b) (BN, Thackston, 1993, 109)

bu kēz nevrüz ğayretdin édüp cūş / **acıklanğan bile** boldı zirih-pūş “Bu sırada Nevruz hırsından coşup, **hiddetlenerek** zırhını giydi.” (1057, 1072) (GN, Efendioǵlu, 2019, 352)

niçe **körgeñ sayı** ‘aczim cevr āǵāz itke-sin / **anlağan sayı** niyāzım şiddetin nāz itke-sin
“Ne kadar güçsüz olduğumu **her gördükçe** eziyet etmeye başlayacaksın. Yakarışımın aşırılığını **anladığın zaman** naz edeceksin!” (498/1) (BV, Türkay, 2002, 363)

lāle tig ruhsārıña **bakkan sayın** luṭfı közin / yasını körgeñ kişiler jāle-bārān atadı “Lutfi, lale gibi yanağına **her baktıkça** (onun) gözünün yaşını gören kişiler (onu) ‘çiğ yağdıran’ olarak adlandırdı.” (330/7) (LD, Karaaǵaç, 1997, 241)

yüregi örtenip közdin töker yaş / **ayak icken sayı** her-dem koyar baş “Yüreği yanıp gözünden yaş döker, **sarap ictimekçe** boynunu büker.” (239) (GN, Efendioǵlu, 2019, 237)

seni taḳlidlereñ hergiz yaramas / **adaşken son** kişi saña qaramas “Senin (bu) taklit işlerin asla bir işe yaramaz. **Yolunu şasırdıktan sonra** insanlar sana bakmaz.” (1149) (K, Gedik, 2020, 134)

yüzüñ gülünü **körgeñ ara** nāle çekerde / times mü sen iy bülbül-i nālān ni tiler sen
“Yüzünün gülünü **gördüğü(m)de** (ben) inlerken sen “Ey ağlayan bülbül, ne istersin!” demez misin? ” (697/3) (HD, Toparlı, 1998, 544)

gülüni **ohsatkan üçün** yārımǵa gūyā bāǵ ara / muḫtarib köñlüm kuşıdur bülbül-i şeydā
imes “Bahçede gülü sevgilime **benzettiği için** muzdarip olan sanki gönül kuşumdur, şeyda bülbül değil!” (238/3) (GS, Kut, 2003, 193)

Çun Hām Nūḫ ‘aleyhi’s-selāmǵa **bî-edeblik kılğan cihetdin** anıñ mübārek tilige Hām bāreside qarǵış ötüp irdi. “Ham, Nuh a.s.’a **edepsizlik ettiği için** (Nuh a.s.) onun mübarek diline Ham yüzünden ilendi.” (T775a/20) (ML, Barutçu Özönder, 1996, 168)

Ersarı Manǵıtnı köp **çapkan sebebdin** Kürdüş ve Orta Kudukǵa kelip oturup erdi.
“Ersarı, Mankıtlara devamlı **saldırdığı için** halk, gelip Kürdüş ve Orta Kuduk’a yerleşmişti.” (227/6) (ŞTü, Ölmez, 2021, 185)

2.3. {-An Sıfat-Fiil + Durum Ekleriyle Kurulan Birleşik Zarf-Fiiller}

2.3.1. {-An+dA}

Oğuzca bir özellik olarak ekin başındaki ünsüzün (-g) düşerek *-AndA* biçimiyle fiillere eklenen Oğuzcaya ait bu yapı Çağatay Türkçesinde seyrek de olsa bulunmaktadır:

başım tégende divār-ı lahdge / 'ibādet kılmadım dēr mēn aḥadge “Başım lahitin duvarına değdiğinde ben Ehat’a (bir olana, Allah’a) ibadet etmedim derim.” (198/5) (RD, Toprak, 2017, 209)

2.4. -GU Sıfat-Fiil + Eşitlik Durum Eki ve Edatlarla Kurulan Zarf-Fiiller

2.4.1. {-GU+çA}

-GU sıfat-fiil ekine eşitlik ekinin eklenmesiyle oluşan bu yapı, bünyesindeki “*gibi/kadar*” anlamlarını sağlayan eşitlik ekinin de etkisiyle Türkiye Türkçesindeki “*-(y)AcAk gibi/kadar/şekilde*” yapılarına tekabül etmektedir. İlk olarak Eski Uygurca metinlerde görülen *-gUçA*; “*sayı, derece ve miktar*” bildirmesi sebebiyle *-mIşçA* ekiyle benzerlik göstermektedir (Eraslan, 1980, 87; Erdal, 2004, 468).

Karahanlı Türkçesi metinlerinden *Kutadgu Bilig*’de iki örnekte “*-AcAk kadar*” anlamıyla tespit edilmiştir (Güner, 2021, 581). Harezmi Türkçesindeki kullanımı Karahanlı Türkçesindeki gibidir (Eckmann, 1959, 129). Kıpçak Türkçesinde ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Ekin, Çağataycanın özellikle klasik dönemine ait eserlerde kullanıldığı görülmektedir:

köz uçıdın toyğuca urdı Atāyî cānıga / nāvek-i dil-dūznı ol gamze-yi ‘ayyāresi “(sevğilinin) O baştan çıkarın süzgün bakışı göz(ünün) ucuyla yüreği delen oku dovana kadar Atayî’nin canına sapladı.” (208/5) (AD, Köktekin, 2019, 122)

barça eylep iztırāb u iztırār / tapkuca āşüfte-ḥāṭırlar karār “Bu gönlü perişanlar sakinlesinceye kadar hep ızdırıp ve çaresizlik içinde kalmışlar.” (1496) (LT, Canpolat, 1995, 123)

yitişmegey mey-i vahdet fūrūğı bolmağuca / zamîr-i şîşesi sākî ‘izārı dik sāde “Tanrı’ya ulaşıp vahdet aşkının nuru olmadığı sürece camın içi saki yanağı kadar sade yetişmeyecek.” (529/4) (BV, Türkay, 2002, 384)

2.4.2. {-GU+Edat}

-GU sıfat-fiiline eklenen *dik/dék/teg* edatlı biçimleri için *Muḥākemetü’l-Luğateyn*’de Ali Şir Nevâyî’nin bizzat bahsettiği şu açıklamaya yer vermek, bu yapının hem örneği hem de izahı niteleğinde olacaktır:

Yana bir nev' ibāret ve edāları bar kim birevdin bir işni gümān iltmek bile ol işni ol kişige nisbet-güne birürler. Yok ki tahkik yüzidin belki mazanna ve gümān hayāiyetidin, ammā munda diĸkat köptür. Andak ki barĸu-dik ve yarĸu-dik ve kilgü-dik ve bilgü-dik ve avtku-dik ve kavtku-dik ve urĸu-dik ve sorĸu-dik. Ve bu Fārside bolmas. “Yine bir tür ibare ve ifadelerinde, herhangi bir kimseden bir işi yapıp yapmadığı hususunda kuşkulamakla beraber, o işin yapılmış olmasını o işe bağlarlar. Gerçekleşmesi bakımından değil de zan ve kuşku bakımından bunda incelikler çoktur: barĸu-dik, yarĸu-dik, kilgü-dik, bilgü-dik, avtku-dik, kavtku-dik, urĸu-dik, sorĸu-dik gibi. Bu da Farsçada yoktur.” (T777b/26-27) (ML, Barutçu Özönder, 1996, 178)

Séndin ayru derd-i hasret birle éy ārām-ı cān / Seyl-i eşkim 'āfiyet mülkini vîrān étgü dék “Ey canıma huzur veren (sevgili); gözyaşımın seli, senden ayrı hasret üzüntüsü ile sağlık/huzur mülkünü (akıl ve beden sağlığını) harap edecek kadar (oldu).” (G 108/2) (N, Tekin, 2010, 192)

2.5. -mAs Sıfat-Fiil eki + Durum Ekleriyle Kurulmuş Birleşik Zarf-Fiiller

2.5.1. {-mAs+GA}

Olumsuz geniş zaman anlamı sağlayan -mAs sıfat-fiil ekine yönelme durum eki eklenerek oluşan bu birleşik zarf-fiil yapısı ilk olarak Çağatayca metinlerde görülmektedir. Özbekçede ekin kullanımına rastlanmaz; Yeni Uygurcada ise -mAsKA biçimiyle “-mamaya/-mamak için” anlamı veren ekin yaygın bir kullanılışı yoktur (Öztürk, 1997, 239).

'ukūbet eger tarttım bi- 'aded / işitmeske hükümüñ velikin ni had “Sayısız eziyet çektim fakat hükmünü duymamaya ne haddim var!” (6585) (Sİ, Tören, 2001, 488)

ey Nevāyi dem bu demdür tut ganimet bāde iç / özge bir demge yiter yitmeske çun vākıf imeñ “Ey Neyavi; dem bu demdir ganimeti elde tut, şarap iç! Zira, başka bir zamana ulaşip ulaşmayacağına vakıf değilsin!” (338/9) (BV, Türkay, 2002, 260)

- Ekin *sal-* fiili ile birlikte deyimleşmiş/kalıplaşmış kullanımları bulunmaktadır: *derdimni eger hāzretide şerh kıılır mén / bilmeske salıp asru zarifāne inanmas “Eğer derdimi huzurunda açıklar(sa)m anlamazlıktan gelerek kibarca çok inanmaz.” (91/5) (AD, Köktekin, 2019, 71)*

... andın ĸarāyib işler hem baş ura kirişti. Müddetì işitip işitmeske salıp körüp körmeske salındı. “... az zamanda onda garip işler görülmeye başlandı. Bir müddet kendisini duyup duymazlığa, görüp görmezliğe vurdu.” (TR 671b-19) (MN, Eraslan, 2015, 85)

2.5.2. {-mAs+DA}

Tarihi Türk yazı dillerinden ilk olarak Karahanlı Türkçesinde -mAzDA/-mAsdA olarak görülen bu yapı, -mAs sıfat-fiiline bulunma durum ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. Bu

dönem metinlerinde ekin *aşnu/burun/öñdün* “önce” edatlarıyla birlikte kullanıldığı görülmektedir (Güner, 2021, 582). Ekin örneklerinde bulunma durum eki, ayrılma durum eki işleviyle kullanılarak “-*madan önce*” anlamını vermiştir. Ayrıca edatsız ve iyelik ekli kullanımlarına rastlanmamıştır. Harezmi Türkçesi metinlerinde ek Karahanlıcadaki gibidir, ancak kullanımı seyrekleşmiştir (Bayraktar, 2018, 256). Kıpçak Türkçesinde ise “-*meden*” anlamıyla sadece *Kitâbü'l-Ef'âl*'de görülmektedir (Güner, 2020, 375).

Karahanlıca sonrasında kullanım sıklığı azalan ek; Çağataycada yaygın olmamakla birlikte “-*madan/-madan önce/-dığında*” anlamları kazanıp anlamca genişleyerek yüklemi zaman bakımından nitelemektedir. Çağataycada *-mAzdA* ortadan kalkmış, *-mAsdA* olarak görülen ekin edatlı kullanımlarına rastlanmamıştır. Ekin *t*'li biçimleri seyrek. Özbekçede eke rastlanmazken, Yeni Uygurcada *-mAstA* biçimiyle görülen ek yaygın değildir; bu biçim yerine *-mAstin* tercih edilmektedir (Öztürk, 1997, 240; Öztürk, 2020, 115).

*sakıngıl tağı andın aşur nefes / sözüñni tüket kimse **têmesde bes*** “Düşün taşın, sonra çıkar sesini; kimse **kâfi demeden** sözü bitir.” (5b-8) (GT, Ergene, 2017, 268)

*biliniz uşbu sözni iy 'ulemā / **yol yürümeste** kılsañız evlā* “Ey alimler, işte bu sözü anlayınız! **Yolculuk etmediğinizde** yapsanız (oruç tutsanız) daha iyi.” (982) (MDF, Oral Seyhan, 2004, 90)

*Bilgil ey oğul, eger dihkān bolsañ kılur işleri, vahtlarını yahşıl bilgil ve her né tarısañ **vakti ötmesde** tarıgıl.* “Ey oğul, (şunu) bil ki çiftçi olursan yapacağın işleri, vakitlerini iyi bil ve her ne ekip biçeceksen **zamanı geçmeden evvel** ekip biç!” (120b/13) (KN, Uygun, 2021, 239)

2.5.3. {-mAs+DIn}

-*mAs* ile ayrılma durum ekinin oluşturduğu, ilk örneklerine Harezmi Türkçesinde *-mAzdIn/-mAsdIn* olarak karşılaştığımız bu yapının *aşnu/oza; burun/burunrak/öñ* edatlarıyla kullanımları bulunmaktadır. Eklendiği fiile “-*madan önce/-madan sonra/-diktan sonra*” anlamları sağlayan bu birleşik yapıdaki ayrılma durum ekinin *-dAn* olduğu iki örnek tespit edilmiştir (Bayraktar, 2018, 256-258). Harezmi Türkçesinde nadir olan *-dAn* ekli *-mAzdAn/-mAsdAn* biçimleri Kıpçak Türkçesinde daha çok ve genellikle *burun* edatıyla birlikte yer almaktadır (Güner, 2020, 375). Eski Anadolu Türkçesinde *-mAzdAn/-mAzdIn* biçimleri *öñ* sözcüğüyle “-*mAdIn*” eki işlevinde kullanılmaktadır (Gülsevin ve Boz, 2007, 124-125).

Çağataycada *-mAsDIn* olarak bulunan, ünsüzü düzenlilik göstermeyen ekin aynı fiile *d*'li ve *t*'li biçimlerinin geldiği (*ölmesdin ~ ölmestin*) görülmektedir. Ek, yalnız olarak kullanıldığında “*sebep*” ve “-*madan*” anlamları sağlar. Bu birleşik yapının edatlı biçimleri, yalnız olarak kullanılmasına oranla daha çoktur.

Özbekçede *-mäsdän* biçimiyle yaygın olan ek, *burun/âldın/âvväl/ilgäri/soñ/soñrä/keyin* gibi edatlarla da sıklıkla kullanılmaktadır. Ayrıca Özbekçede *+âq* ekiyle pekiştirilmiş “*henüz ...-madan*” anlamı veren *-mäsdänâq* biçimi de bulunmaktadır (Tolkun, 2009, 167-168). Yeni Uygurcada *-mAstin* olarak görülen ekin kullanılış sahası yaygın sayılabilecek ölçüdedir (Öztürk, 1997, 240; Öztürk, 2020, 115).

- Harezm ve Kıpçak Türkçesinden farklı olarak, Çağataycada eklendiği fiile “*sebep*” anlamı katan ekin bu işleviyle kullanımları şöyledir:

Mu ‘abbirler, bu tüşke tüş ta ‘bir kula bilmesdın müteğayyir bolup turğanda bir şāhib-dil derviş, ornudın kopup yer öpüp aytmış. “Rüya yorumcuları, bu rüyaya uygun yorum yapamadıkları için başarısız olduğunda gönül eri bir derviş yerinden kalkıp yer öpüp (şöyle) demiş.” (13b-13) (GT, Ergene, 2017, 277)

kaçmağlıgım erdi tanımasdın / belkim tanırınğa arzasdın “Kaçışım belki (senin beni) tanımana layık olmadığınan, tanımadığınan idi.” (2493) (LM, Çelik Şavk, 2011, 272)

- Çağataycada eklendiği fiile “*-madan, -madan (önce)*” anlamı katan ekin bu işleviyle kullanımları şöyledir:

sormasdın aña katl tiler yok ise könlüm / ‘âşık mu imes bî-kes ü bîmār mu irmes “Gönlüm yok ise ona sormadan öldürmeyi ister. (acaba) Âşık mı değildir? Yoksa kimsesiz ve hasta mı değildir?” (229/2) (BV, Türkay, 2002, 175)

okun könlümge tigmesdın ğubārı irdi könlümge / ğubārı olturuşmış tā su siptiñ anda peykāndın “Okun gönlüme ulaşmadan tozu gönlüme (geldi). Tozu yerleşmiş olan gönlüme, okun ucundan su serptin.” (504/2) (NŞ, Karaörs, 2016, 502)

- Bu birleşik zarf-fiil ekine *burun/burunrağ/burna/ilgeri* gibi edatların gelerek cümleyi *zaman* bakımından nitelediği görülmektedir. Söz konusu edatların bu yapıda kullanım sıklığı *burun*’dan *ilgeri*’ye doğru düşmektedir.

Kildiñ ü pendim didiñ iy şeyh sin hem pend işit / Kıpçıl u deyr içre bolmastın burun bed-nām kit “Ey şeyh! Geldin ve öğüdüm (budur) dedin, sen de öğüt dinle. Kalk ve halk içinde adın kötüye çıkmadan önce git!” (82/4) (FK, Kaya, 1996, 81)

açılmasdın burunrak perde-ı rāz / yakınrağ sürdi vü söz kıldı āğāz “Sır perdesi açılmadan daha önce daha yakına geldi ve söze başladı.” (31/105) (FŞ, Alpay Tekin, 2012, 296)

yétmesdın burna ‘ışkdın zūr / kāş olğay édi éki közüm kūr “Keşke aşkın zorluğu (bana) ulaşmadan önce iki gözüm kör olsaydı!” (1347) (LM, Çelik Şavk, 2011, 164)

Rāst keldi ki yahşılık ve yamanlıkñ mükāfātı ol cihānğa barmasdın ilgeri uşbu dünyāda kēlgüsidiür ve bu sözge héç kişi münkir bola’lmas... “İyilik ve kötülüğün karşılığı ahirete gitmeden önce bu dünyada (insanın başına) gelecektir, bu doğrudur ve bu sözü hiç kimse inkâr edemez.” (10b/10) (KN, Uygun, 2021, 131)

2.5.4. {-mAs+Edat}

-mAs sıfat-fiili *dik*, *üçün* gibi edatlarla birlikte yüklem tarzını, sebebini bildiren zarf yapıları oluşturur.

eâer kılmas dik olsa köñlige pend / bolalı her ni *Hakdın kilse horsend* “Öğüt gönlüne tesir etmeyecek gibi olsa Tanrı’dan her ne gelse razı olalım.” (20/55) (FŞ, Alpay Tekin, 2012, 194)

Hem-reh ola almas üçün han aya / *Qoymuş idi niççe nige-h-bân aya* “Hanın kendisi ona voldaş olamayacağından çokça adam göndermişti.” (57/9) (HE, Sabir, 2016, 423)

2.5.5. {-mAs+IIK+(İyelik Eki)+KA}

-mAs ekine +IIK yapım eki ve yönelme durum ekinin eklenmesiyle oluşan bu birleşik yapı genellikle “sebepe” bildirmekte, yalın ve iyelik ekli biçimleri bir arada bulunmaktadır.

İy Nevâyî va’de-i vaşl itmiş ol nâ-mihr-bân / Çın hem olsa ‘aql inanmaslıkka yüz yalğança bar “Ey Nevayî! O sevgisiz, şefkatsiz olan kişi vasl için bir vade tayin etmiş. Gerçek de olsa aklın inanmaması için yüz kadar yalan var.” (171/7) (FK, Kaya, 1996, 168)

Her kişi birisin öltürdiler, kanığa kum saldılar. Ölüklerini yüklep yoldın yırak eltıp kömdiler. Sulţân barça nökerlerine ant bérdi bu işni kişige aytmaslıkğa. “Her adam birisini öldürdü, kan izlerinin üstünü kumla örttüler. Ölülerini yükleyip götürüp yoldan uzağa gömdüler, Sultan bütün adamlarına bu işi kimseye söylememeleri için yemin ettirdi.” (184/4) (ŞTü, Ölmez, 2021, 158)

2.5.6. {-mAs+IIK+(İyelik Eki)+Dİn}

-mAs sıfat-fiil ekine +IIK yapım eki ve ayrılma durum ekinin eklenmesiyle oluşan bu birleşik yapı genellikle “sebepe” bildirmekte, yalın ve iyelik ekli biçimleri bir arada bulunmaktadır.

Def tabânçe yimekindin güyiyâ kirlip yatur / Ney nefes almaslıkdın āhırı körgüsi táb “Tef, tokat yemiş gibi gerilip yatmaktadır; ney, nefes almadığı için (üflenmediği için) eziyet çekmektedir.” (374) (SD, Eraslan, 1999, 182)

Oğlan turur, tili kelmeslikindin ne ayturın bilmey turur dërler érdi, anıñ üçün kim lafz-ı Allāh ‘Arāb tili turur. “ ‘Çocuktur, Allah sözcüğü Arapça olduğundan dili dönmediği için ne söylediğini bilmiyor’ derdi.” (71a-3) (ŞT, Ölmez, 2020, 117)

2.6. -mİş Sıfat-Fiil + Durum ekleriyle Kurulmuş Birleşik Zarf-Fiiller

2.6.1. {-mİş+(İyelik Eki)+çA}

-mİş sıfat-fiil ekine eşitlik ekinin eklenmesiyle oluşan bu birleşik zarf-fiilin ilk örneklerine Eski Uygur Türkçesinde rastlanmaktadır. Eraslan, bu yapının hareket ifadesi taşıdığını ve ait olduğu cümlelerin zarf unsuru olarak ekin “-mİş gibi/-dığı kadar” anlamları sağladığını belirtmektedir (1980, 110). Bu ek; “sayı, derece veya niceliği” karşılaştırmaktadır (Erdal, 2004, 390). Karahanlı Türkçesine ait eserlerde yalın ve iyelikli biçimleriyle görülen ek, Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde de aynı şekilde devam etmiştir (Güner, 2020, 531; Ata, 2016, 104; Eckmann, 1959, 128; Hacıeminoğlu, 2000, 165).

Çağataycada sık rastlanmamakla birlikte iyelikli/iyeliksiz biçimleriyle klasik öncesi dönem metinlerinde tespit edilen örnekleri bulunmaktadır.

Eski Türkçeden beri kullanılagelen -mİş sıfat-fiil eki Çağataycada çok büyük ölçüde yerini -gän ekine bırakmıştır. Günümüz Özbekçesinde yaygın olmamakla birlikte halen kullanıldığı görülmektedir. Ek, Özbekçede Türkiye Türkçesinden farklı olarak geçmiş değil; geniş zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılmaktadır (Tolkun, 2009, 170).

*çıkar māl zekātını kim üzüm tāki / uzasa neçe **késilmisçe** bolur ol ma'mūr* “Çıkar mal zekātını, üzüm ağaçları uzayıp **budandıkça** ne çok bakımlı olur.” (54a-6) (GT, Ergene, 2017, 321)

*Melik̄i bar ər̄di, mülkide şāhib-i ni'meti noqşānliq bolup marazı zahmeti kemālka yētip 'ākibetsiz cihānda 'ākibeti yitip **turmuşınca** kuvveti ēksip za'fi artıp* “Bir hükümdar vardı. Ülkesinde mutluluğu azalmış, hastalığının eziyeti en üst düzeye erişmiş, sonsuz dünyada sonu yaklaşmış, **yaşadıkça** kuvveti eksilip güçsüzlüğü artmıştı.” (20b-11) (GT, Ergene, 2017, 284)

2.6.2. {-mİş+(İyelik Eki)+DA}

-mİş ekine bulunma durum ekinin eklenmesiyle oluşan *zaman* ifadeli bu yapıya Orhon Türkçesinde rastlanmazken Eski Uygurcada yaygın görülmektedir. Ayrıca iyelik ekleri ve *basa/berü/birle/ınaru/kin/ok/ök/ötrü/ulatı* edatlarıyla kullanımları bulunmaktadır (Erdal, 2004, 473-474). “-Inca” ile paralellik gösteren ek, eklendiği fiile cümlede zarf tamlayıcısı işlevi kazandırır (Eraslan, 2012, 389). En yaygın kullanım sahasını Eski Uygurca metinlerde bulurken, Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde işlekliliğini sürdürmüş ancak Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde oldukça seyrek kullanılır hale gelmiştir. Kıpçak Türkçesinde bu ekle aynı işlev ve anlama sahip -dUktA eki yaygınlık kazanırken, Çağatay Türkçesinde -GAndA eki yaygınlaşmıştır. Çağataycada sayılı örneğine rastladığımız ekin yalın biçimlerinin yanı sıra iyelikli ve edatlı kullanımları tespit edilmiştir:

'adūga aytma köñülnüñ gamın / sevinmisde lā-ħavle tēyür sakın “Gönül düşmana söyleme derdini; sakın, (çünkü o) sevinirken (bile) ‘la havle’ der.” (69a-4) (GT, Ergene, 2017, 338)

beli āāār-ı heybetdin tecelli kulmuşında ħağ / ġarib ermes tezekkür bolsa kerek tūr-ı sīnāga “Evet, görkeminden gösterdiğinde Tanrı ki, şaşılmaz Sina dağının hatırlanmasına” (270/4) (KH, Dağıstanlıoğlu, 2018, 305)

- *kedin* edatı ile birlikte de kullanılan bu yapı, eylemin yapıldığı zamanı gösterir: *mēnişsiz* aşar olmuşda kedin iş / *meñisiz bolğam anda sözlese mēn* “Bu konu bensiz cözüldükten sonra mutsuz olacağım o an konuşsam.” (34a-3) (GT, Ergene, 2017, 297)

2.6.3. {-mİş+(İyelik Eki)+Edat}

Erdal, *-mİşçA* ve *-mİş tæg* yapıları arasında önemli bir fark olduğuna değinir. *-mİşçA* yapısının “*derece ve niceliği*” karşılaştırdığını; *-mİş tæg* yapısının ise “*olayların kendisini*” karşılaştırdığını belirterek bu farkı izah etmektedir. Ayrıca *-mİş tæg*'in olumsuz karşılığının *-mAyOk tæg* olduğu bilgisini verir ve Eski Uygurcadaki örneklerini sıralar (2004, 469).

-mİş ekinin Çağataycada kullanımı oldukça seyrek. Bu durum ekin edatlı biçimlerinde de görülür. İyelikli/iyeliksiz biçimleriyle görülen ekin *dək/bigī/soñ* gibi edatlarla kullanımı tespit edilmiştir.

falak gevheri tüşti tün ka'riçe / Yūnus tüşmiş dək balığ karnıçe “Yunus’un balığın midesine düştüğü gibi sabah incisi gece derinliğine düştü.” (10b-4) (GT, Ergene, 2017, 274)

ħāndın korkmuş bigī ħāzin / *ħorksa kim Mevlādın melek bolur* “Hazinedar, sultandan korktuğu gibi eğer Tanrı’dan korksa bir melek olur.” (26b-13) (GT, Ergene, 2017, 290)

Fi'l-cümle muvāfaqatka imkān bolmadı erse müfārekat kılıştılar taķı iddeti keçmişdin soñ *nikāh kıldılar anı bir körksüz yüzlüg katıg sözlüg yigitke* “Sonunda anlaşma imkanı olmayınca ayrıldılar ve iddet süresi geçtikten sonra kadını bir çirkin yüzlü, aksi sözlü gence nikahladılar.” (90a-2) (GT, Ergene, 2017, 361)

2.7. -(X)r Sıfat-Fiil + Durum Ekleriyle Kurulmuş Birleşik Zarf-Fiiller

2.7.1. {-(X)r+(İyelik Eki)+çA}

-(X)r sıfat-fiil ekiyle eşitlik ekinden oluşan bu birleşik zarf-fiil eki, yapısındaki eşitlik ekinin benzerlik anlamı içermesiyle eklendiği fiile ait olduğu cümlenin durum zarfı işlevini kazandırmaktadır (Eraslan, 1980, 124). İlk olarak Orhon Yazıtlarında iki örnekte görülen ek, Eski Uygurcanın genellikle Manihaist metinlerinde sıklıkla yer almaktadır (Tekin, 2016, 154-155; Erdal, 2004, 468).

Ekin Karahanlıcadaki varlığına dair Mansuroğlu (1959, 87), Bayraktar (2018, 64), Güner (2021, 535) bilgi veya örnek sunmazken; Ercilasun, bu dönem metinlerinde ekin nadir de olsa görüldüğünü belirtmektedir (2020, 221). Harezmi Türkçesinde eke nadiren rastlanırken Kıpçak Türkçesinde tespit edilmemiştir (Eckmann, 1959, 127; Ata, 2016, 103).

Türkçenin tarihi dönemleri içerisinde en çok Eski Uygur Türkçesinde kendisine yer edinen bu birleşik zarf-fiil yapısı; Eski Uygur Türkçesinden sonra uzunca bir süre metinlerde yer almamış ancak Çağatayca metinlerde sıklıkla olmasa da yeniden görülmektedir.

*sip kara yir üzre h̄āb-ālūd közge su urup / **köz viterçe** yirni ol su birle nergis-zār kıl*
“Uykusu gelen göze su vurup kara yere saç, **gözün ulaştığı kadar** yeri o su ile nergis bahçesi yap.” (402/4) (GS, Kut, 2003, 306)

*Ve öziniñ tabı **taʿrif kılurça** bar ve h̄āfızası dağı begāyet h̄ūbdur.* “Tabiatı **anlatıldığı kadar** vardır, hafızası da pek kuvvetlidir.” (TR 670b-25) (MN, Eraslan, 2015, 80)

2.7.2. {-(X)r+(İyelik Eki)+GA}

-(X)r ekine yönelme durum ekinin eklenmesiyle oluşan bu birleşik zarf-fiil eki; “-mAk için” anlamı vererek genellikle yüklemi “*sebep, amaç*” bakımından nitelemektedir.

Çağataycada oldukça işlek olan ek, günümüz Özbekçesinde fazla kullanılmamaktadır. Bu durum Özbekçede aynı işlevde -gāni ekinin bulunması ile isim-fiil ve diğer sıfat-fiil eklerinin de yönelme durumuyla aynı işlevi karşılamaından kaynaklanmaktadır (Tolkun, 2009, 148). Özbekçede -ārgā/-ūrgā biçimleriyle nadiren rastlanılan ekin Yeni Uygurcada kullanımı bulunmamaktadır (Öztürk, 1997, 239).

*bar ēdi bir cezire me'men aña / halk mālın **yıgarğa** mahzen aña* “Onun bir adada halktan (topladığı) malları **biriktirmek için** mahzeni vardı.” (3347) (SS, Tural, 2015, 310)

***Kiterge** kilür munda şāh u gedā / Eger hōd oğuldur veya hōd ata* “(kişi) Kendisi evlat veya ebeveindir; padişah ve kul bu dünyadan **gitmek için** gelir!” (R 734b-19) (HSHR, Eraslan, 1971, 92)

2.7.3. {-(X)r+(İyelik Eki)+dA}

Bulunma durum eki alan -(X)r sıfat-fiil ekinin hareket ifadesi taşıması sebebiyle şeklen yer tamlayıcısı görünmekle birlikte, anlam/işlev bakımından ait olduğu cümlenin zaman zarfıdır (Eraslan, 2012, 394). İlk örnekleri; iyelikli/iyeliksiz biçimleri ve ek ünsüzünün sertleşip /t/ li olarak Eski Uygurca metinlerde geçmektedir (Erdal, 2004, 318, 474).

Karahanlı Türkçesinde -rdA/-ArdA/-UrdA olarak “-ken/-diğİ zaman” anlamıyla zaman bildirmektedir (Ercilasun, 2020, 241; Güner, 2021, 585). Harezmi Türkçesinde

Karahanlıcadaki gibi kullanılmakta, ilaveten iyelikli örnekler bulunmaktadır (Eckmann, 1959, 127; Schinkewitz, 1947, 68). Ekin Kıpçak Türkçesindeki kullanımı Karahanlıcadaki gibidir. Çağataycada sıklıkla rastlanan ekin Harezmi Türkçesindeki gibi iyelikli/iyeliksiz biçimleri ve ünlüyle biten fiile *-yUrda* biçiminin geldiği arkaik kullanımlar görülmektedir. *-(X)rdA* yapısı zarf-fiil eki işleviyle diğer tarihi dönemlere kıyasla Çağataycada sık yer almaktadır.

Özbekçede *-(ü)rdä*; Yeni Uygurcada *-ArdA* biçimiyle “-ken” anlamı veren ek, ikisi için de yaygınlık göstermemektedir (Tolkun, 2009, 147; Öztürk 1997, 239; Öztürk 2020, 115).

Çağataycadaki örnekleri şöyledir:

Sabā zülfin tarayurda seherde salsa sünbülni / Bolup Mecnün bigin şeydā, perişān-hāl bolur Leyli “Gün doğusundan esen hafif ve latif rüzgar, seher vakti sevgilinin **saçını taradığında** sümbülü (kıvrımları) uzatsa Mecnun gibi çılgın olup Leyla da perişan olur.” (670) (SD, Eraslan, 1999, 268)

manzarımdın öterde nā-gāhī / hüsniüme vālih oldı cinn şāhı “Cinler şahı ansızın **geçerken** güzelliğime hayran oldu.” (4025) (SS, Tural, 2015, 360)

Vezir āķıbet-endiş kişi irdi, öltürürde kız ayıttı kim pādīşāhdın hāmilemin. “Vezir işin sonunu düşünen biriydi. Kızı **öldüreceği zaman** kız, padişahın hamileyim, dedi.” (T725a/20) (TMA, Abik, 1993, 234)

Yāfeā ölerinde uluğ oğlu Türkni ornında olturtup özge oğlanlarına aytdı-kim Türkni özünizge pādīşāh bilip anuñ sözindin çıķmañ tedi. “Yafes **ölümüne yakın (ölmeden önce)** büyük oğlu Türk’ü yerinde oturtup diğer oğullarına ‘Türk’ü kendinize padişah bilip onun sözünden çıkmayın’ dedi.” (69a-7) (ŞT, Ölmez, 2020, 111)

2.7.4. {-(X)r+(İyelik Eki)+dIn}

-(X)r ekine *+dIn* ayrılma durum ekinin eklenmesiyle oluşan ek, “-mAktAn/-diğI için” anlamı vererek *sebeğ*; “-ken” anlamı vererek *zaman* bakımından yüklemi nitelemektedir. Ekin Türkçenin diğer tarihi devirlerinde varlığına ilişkin herhangi bir kullanımına rastlanmamıştır.

gonça ağzı hasretinde kan yutarındın mudur / kim gülistān içre körgüzür bu dem kandan kefen “Gonca; ağzının hasretinden **kan yuttuğu için mi** gül bahçesinde bu vakit kandan kefen gösterir?” (678/8) (HD, Toparlı, 1998, 533)

yükleben ignine bī-endāze yük / yük taşırdın kalmadı ignide tük “Omzuna ölçsüz yük yüklenerek **yük taşıdığı için** omzunda tüy kalmadı.” (809) (LT, Canpolat, 1995, 74)

*Ejdehālar ʿiṣk deṣtīde **kīrerdīndūr** zebūn / Ot tutaşıptur bu vādī içre yangıl iy köñül* “Ey gönül; ejderhaların acizliği aşk çölüne **girmektendir/girdiği içindir**, bu vadi içinde ateş çıkmıştır, dön!” (385/6) (FK, Kaya, 1996, 363)

***Çaynarudın** tişge hem āzār olup / Yutmağıdın ħod boğuz efgār olup* “Bunlar **ciğnerken** dişlere, yutarken (de) boğaza zarar verirler.” (34/41) (HE, Sabir, 2016, 266)

2.7.5. {- (X)r+(İyelik Eki)+Edat}

-(X)r sıfat-fiil ekine iyelik/iyeliksiz olarak edatların eklenmesiyle oluşan bu yapı, Çağatayca metinlerde oldukça çeşitlilik gösterir ve sıklıkla kullanılmaktadır.

Sebeb ifadesi sağlayan **üçün/cihet(i)din/şüret(i)de** gibi edatlarla -(X)r sıfat-fiilinin oluşturduğu birleşik yapı, ana cümlede ifade edilen hareket ve durumun sebebini belirtmektedir. “*gibi; kadar*” anlamıyla **dek/deg/teg, kibi** edatlarının -(X)r sıfat-fiille zarf-fiil işleviyle kullanımı yaygınlık gösterirken; aynı anlamı veren **yanlıg** edatlı -(X)r birliktelikleri oldukça seyrek. Tüm bu edatlı yapılar, ana cümlede tarzını/durumunu bildirmektedir. “*ile/aracılığıyla*” anlamındaki **birle** edatı ile kullanılan -(X)r sıfat-fiili, “-mAsIylA/-InCA” anlamları sağlayarak ana cümlede tarzını, durumunu ve zamanını bildirmektedir. -(X)r sıfat-fiilinin “*önce/daha önce*” anlamı veren **burun/burna/burunraq** edatlarıyla kullanılırken genellikle ayrılma durum eki aldığı görülmektedir. “*-diğında*” anlamıyla **haletde** gibi edatlarla oluşturulan -(X)r birliktelikleri ana cümleyi zaman bakımından nitelemektedir. Ayrıca -(X)r sıfat-fiilinin belirli bir an ifade eden **vaqt/zamān** gibi kelimelerle birlikte kullanımı; yapılan işin/durumun zamanını bildirmektedir. “*başka*” anlamı sağlayan **özge/başka** gibi edatlar ile birlikte kurulan ve ait olduğu unsura cümlede zarf görevi yükleyen kullanımlar da bulunmaktadır.

*Gāh bolup peykeri andağ ki til / **Aytur üçün** Ĥakka **āenā** muttaşıl* “Sürekli Tanrı’yı **övebilmek için** bazen bütün yüzü dilden ibaret olurdu.” (19/26) (HE, Sabir, 2016, 168)

*... az günāhğa **köp siyāset kulurı cihetidin** il andın mütevehhim boldılar ve mücib-i teneffür boldı.* “Az suça **çok ceza vermesi yüzünden** insanlar ondan korkar oldu ve bu durum nefrete yol açtı.” (T730b/10/) (TMA, Abik, 1993, 264)

***Tahsil kulur şüretide** ġurbet ihtiyār kılp Ĥorāsān’ğa kildi.* “Tahsil yapmak için gurbete düştü ve Horasan’a geldi.” (TR 671b-16) (MN, Eraslan, 2015, 85)

*ecel ser-peñçesi dik dört peñçe / **birür dik** yitti ġerdūnga şikence* “Ölümün güçlü eli gibi (olan) dört peñçe, dünyaya işkence **verecek kadar** ulaştı.” (22/36) (FŞ, Alpay Tekin, 2012, 208)

*rişte-i zülfiğa bağığdur köñül ol şūhññ / tıfl kuş **südrer kibi** her sarı reftārı nidür* “Gönül o güzelin saçının teline bağlıdır. Küçük kuşu **sürüklemesi gibi** her tarafa gitmesi nedir?” (186/4) (BV, Türkay, 2002, 143)

*Könlüm ister irdi ol aynı biriñüz müjde kim / Yitkürür yanlıg durur gerdün mini dil-
h`āhuma* “Gönlüm o ay yüzlü sevgiliyi müjde olarak vermenizi isterdi. Felek beni
gönlümün istediğine ulaştırarak gibidir.” (573/5) (NŞ, Karaörs, 2016, 570)

Arkağa destāri uçı tiggeni / Tiprenüri birle urup gerdeni “Sarığının ucu boynuna değip
durur, boynuna değip yürüdükçe gerdanına dolaşır.” (52/22) (HE, Sabir, 2016, 385)

çü āhır barur sin şitābiñ nidür / barurdın burun iztırabiñ nidür “Nihayetinde gideceksin
acelen nedendir? (daha) Gitmeden önce ızdırabın nedendir?” (5805) (Sİ, Tören, 2001,
436)

ölerdın burna yüz ölmek nidur bu / başım yüz tiyg ile bölmek nidur bu “Ölmeden önce
bu yüz (kez) ölmek nedir? Başımı yüz (kez) kılıç ile kesmek nedir!” (49/91) (FŞ, Alpay
Tekin, 2012, 449)

hecr tēgını cānıma sürme / cān bēürdın burunrak öltürme “Ayrılık kılıcını ruhuma
sürme, can vermeden daha önce öldürme!” (4465) (SS, Tural, 2015, 393)

Ol perı kaşrıda hāmem nevkidin āh oğ kilür / Āh oğı birle yazar haletde Mecnün-vār hağ
“O güzel sevgilinin köşkünde ah okuyla Mecnun gibi yazı yazarken kalemimin sivri
ucundan ah oku gelir. (281/4) (BV, Türkay, 2002, 214)

Begler avdın kelür küni hān öldi, keldiler ērse kördiler hān ölüp turur. “Beyler(in)
avdan geldiği gün han öldü. (Beyler) geldiklerinde han(ın) öldüğünü gördüler.” (93b/1)
(ŞT, Ölmez, 2020, 181)

Şiā öler vaktında oğlı Anuşnı ornıda olturtup kētdi. “Şis öleceği sırada yerine oğlu
Anuş’u bırakıp gitti.” (67b/4) (ŞT, Ölmez, 2020, 107)

*Çün kim ol İsi-nefes kaşd itti Sekkākı saña / Derd-i dil birle ölerdın özge dermān
kalmadı* “Ey Sekkaki, o İsa nefesli (sevgili) sana kastettiği için, gönül derdiyle ölmekten
başka çare kalmadı.” (574) (SD, Eraslan, 1999, 240)

2.8. -mAK İsim-Fiili ve Durum Ekleriyle Birlikte Kurulmuş Birleşik Zarf-fiiller

2.8.1. {-mAK+KA}

-mAk isim-fiil eki ve yönelme durum ekinin birleşmesiyle meydana gelen bu birleşik yapı
“amaç” bildiren bir zarf-fiil olarak görev yapmaktadır.

Özbekçede yaygın olan mastar eki -ş’dir, -māq mastar eki ise işlek değildir. Dolayısıyla -
māq ekinde türeyen zarf-fiil yapıları -ş mastar ekine nispeten daha azdır. Özbekçede -
māqqā biçiminin ölçünlü dilde -ä/-y zarf-fiil ekinin yerine kullanıldığı görülmektedir
(Tolkun, 2009, 142-143).

İnisi Valiğa qalın çerig qoşup Şuburğänni qapamaqqa va ol navāhīni talan u tārāj qulmaqqa yibārdi. “Küçük kardeşi Vali’ye birçok asker verip (onu) Şuburgan’ı kuşatmak ve çevresini yağmalamak için gönderdi.” (57a) (BN, Thackston, 1993, 115)

2.8.2. {-mAK+DA}

-mAk isim-fiil eki ve bulunma durum ekinin birleşmesiyle meydana gelen bu birleşik yapı zaman bildiren “-ken” anlamı sağlayan bir zarf-fiil olarak görev yapmaktadır. Çağataycada bu işleviyle kullanımı yaygın bir özellik göstermemektedir. Özbekçede -mâqdä biçimiyle kullanıldığı tek örnek tespit edilmiştir (Tolkun, 2009, 142-143).

Çağataycada zarf-fiil olarak oldukça seyrek rastlanan bu birleşik yapı; Özbekçede -şdä biçimiyle iyelik ekli ve iyelik ekli olmaksızın “-rken/-AcAkken/-DIğIndA” anlamları sağlayan işlek kullanılan bir zarf-fiil ekidir (Tolkun, 2009, 144).

Yemekde ve söz demekte ve her iş kılmakda isrâf kılmağıl, huşūşen yemekde. Yemekdeki isrâf, bedenni ofratur ve nefsnı rencūr kıılır ve ‘aklını kaçırur ve tiriglikni öltürür. “Yerken, konuşurken ve her (ne) iş yapıyorsan (o sırada) özellikle yerken israf etme! Yemekteki israf; bedenini yıpratır, nefsinı incitir, aklını kaçırır ve diriliğini öldürür.” (58b/12) (KN, Uygun, 2021, 178)

2.8.3. {-mAK+DIIn}

-mAk isim-fiil eki ve ayrılma durum ekinin birleşmesiyle meydana gelen bu birleşik yapı “sebeb” bildiren bir zarf-fiil olarak görev yapmaktadır. Bu birleşik yapının şahıs bildirdiği iyelik ekli ve iyeliksiz kullanımlar Çağatayca metinlerde bulunmaktadır.

Özbekçede -mâqdın biçimiyle kullanıldığı tek örnek tespit edilmiştir. Ölçünlü dilde -dän olarak bulunan ayrılma durum ekinin seyrek de olsa (buradaki gibi) Çağatay dönemine ait biçimleri kullanılabilmektedir (Tolkun, 2009, 142).

- Ekin yalın biçimleri ve *azın/bile/birle/öjin/üçün* gibi edatlarla birlikte “zaman/tarz/sebeb” ifade eden kullanımlarına Çağatayca metinlerde rastlanmaktadır.

kaşımğa yitti ol yār-ı haqıķı / bolup rengi yügürmektin ‘aķıķı “O benzersiz sevgili yürümekten rengi akik gibi olup huzuruma ulaştı.” (553) (Deh, Köktekin, 2013, 81)

Tüşti bu za `ıf cānımğa derdi / Ölmektin azın yok-ol devāsı “Bu takatsiz canıma derdi düştü; ölmekten başka devası yok.” (576) (SD, Eraslan, 1999, 242)

Cānığa yitişti tüz ü tağ birle köñül / Derdini tüketmes aytmağ birle köñül “Yer ve dağ ile gönül canından bezdi/katlanamaz hale geldi. Gönül, derdini söyleyerek bitiremez.” (303/1) (BD, Yücel, 1995, 256)

Tüşken cemā'atnıy keyfiyyetin ma'lūm kılmak için etfāldın birini tilediler. “Konaklamak için gelen cemaat hakkında bilgi almak için çocuklardan birini (yanlarına) çağırıldılar.” (TR 663b-20) (MN, Eraslan, 2015, 31)

2.9. -mAK İsim-Fiili +IİK Yapım Eki ve Durum Ekleriyle Kurulmuş Birleşik Zarf-fiiller

2.9.1. {-mAK+IİK+GA}

-mAk isim-fiil ekinin üzerine +IİK yapım eki ve yönelme durum ekinin gelmesiyle oluşan bu birleşik yapı “amaç” bildiren bir zarf-fiil olarak görev yapmaktadır. Bu yapının Çağataycada zarf-fiil işleviyle kullanımı oldukça seyrek.

Cānānge yētmeklikke kim kéçdim néçe sır bahridin / Özlük dégen bir ökse-i seng-i cibāl öltürgüsi “Sevgiliye ulaşmak için nice sır denizinden geçtim. Benlik denen cansız taş gibi olan dağlar öldürecek.” (93/5) (Ü, Tekin, 2010, 107)

2.9.2. {-mAK+IİK+DA}

-mAk isim-fiil ekinin üzerine +IİK yapım eki ve bulunma durum ekinin gelmesiyle oluşan bu birleşik yapı “zaman” bildiren bir zarf-fiil olarak görev yapmaktadır. Bu yapının Çağataycada zarf-fiil işleviyle kullanımı oldukça seyrek.

Fenā deyride sāyillıknı sultānlıgdın artuq tut / Ki ölmeklikde tiñdürler eger sāyil ü ger sultān “Ölümlü dünyada dilenciliği sultanlıktan daha üstün tut, çünkü ölüm esnasında dilenci ve sultan eşittir.” (473/9) (FK, Kaya, 1996, 439)

2.9.3. {-mAK+IİK+(İyelik Eki)+dIn}

-mAk isim-fiil ekinin üzerine +IİK yapım eki ve ayrılma durum ekinin gelmesiyle oluşan bu birleşik yapı “sebep” bildiren bir zarf-fiil olarak görev yapmaktadır. Bu yapının Çağataycada zarf-fiil işleviyle kullanımı oldukça seyrek.

Közümge az körünmekligindin / Köñülde bardur bisyār derdi “Gözüme az görüldüğünden (seni az gördüğüm için) gönülde çok dert vardır.” (880/3) (HD, Toparlı, 1998, 653)

2.10. -(X)ş İsim-Fiili ve Durum Ekleriyle Birlikte Kurulmuş Birleşik Zarf-Fiiller

-(X)ş isim-fiil ekinin Çağatayca metinlerde kullanımı oldukça sınırlıdır. Bu durum kendisinin durum ekleri olarak zarf-fiil işlevli birleşik yapılar oluşturmasına da yansımıştır. Bulunma ve ayrılma durum ekleri ile birlikte “zaman” ve “sebep” işlevli birleşik zarf-fiil yapısı meydana getirmesi aşağıdaki iki örnekte görülmektedir.

taldım ör inişde tut kolumnu / körgüz kerem éyleben yolumnı “Yokuş inerken yoruludum, kolumu tut. Lütüfta bulunarak/iyilik yapıp yolumu göster!” (1224) (LM, Çelik Şavk, 2011, 152)

Nihāyeti uluğ ve maña lāyık kişidürler, likin kıyāmet küni Fāṭıma radıya'llāhu 'anhānuñ aldlarıda sermende boluşumdın korkadur-mén. “Son derece büyük ve bana layık kişilerdir fakat kıyamet günü Fatıma'nın (r.a.) huzurunda mahcup olmaktan korkarım.” (76b/8-9) (KN, Uygun, 2021, 195)

3. Sonuç

Çeşitli durum ekleri ve edatları alarak zarf-fiil işlevli yeni birleşik yapılar oluşturma hususunda özellikle sıfat-fiiller oldukça önemli rol oynamaktadır. Söz konusu yapının ele alındığı dönemin Çağatayca olması dolayısıyla *-GAn* sıfat-fiil ekinin oluşturduğu birleşik yapıların metinlerde sıklıkla yer alması olağan bir durumdur. Nevâyî öncesi Çağatayca eserlerde tespit edilebilen *-DUk* ve *-mİş* sıfat-fiil ekleri bu dönem metinlerinde oldukça seyrek görünür hale gelmiş; yerlerini kendileriyle eş görev ve anlam sahip *-GAn* eki almıştır (*-DUk+çA/-DUk+DA* ~ *-mİş+çA/-mİş+DA* oldukça seyrek → *-GAn+(İyelik Eki)+çA/-GAn+(İyelik Eki)+DA* biçimleri oldukça yaygın).

Türkiye Türkçesindeki “-dığınca/-dığı kadar/-dığı gibi/-dığı müddetçe” anlamlarına tekabül eden ek *-GAn+(İyelik Eki)+çA* temel cümleyle eşzamanlı gerçekleşen veya yüklem tarzını belirten yapılar kurar. Bu ek, eşitlik eki almak suretiyle birleşik yapı oluşturan zarf-fiiller içerisinde Çağataycada en yaygındır.

Bulunma durum eki olarak Çağataycada ana cümlede belirtilen hareketi/durumu zaman bakımından nitelemek üzere en yaygın kullanılan birleşik zarf-fiil eki “-ken/-InçA/-dığı zaman” anlamı taşıyan *-GAn+(İyelik Eki)+DA*; Özbekçe ve Yeni Uygurcada da en işlek zarf-fiil eklerinden biri olma özelliği taşır. Bu ek ayrıca sebep ve koşul bildirme işleviyle de görülmektedir. *-(X)r+(İyelik Eki)+DA* birleşik zarf-fiil yapısı ana cümlenin yüklemine zaman bakımından nitelemektedir; ayrıca Türkçenin tarihi dönemleri içerisinde en sık Çağataycada bu işleviyle yer almaktadır. Yaygın olmamakla birlikte Çağataycada anlamsal açıdan gelişerek eklendiği fiile “-madan/-madan önce/-diğında” anlamlarını sağlayan *-mAs+DA* birleşik zarf-fiil yapısı; “-ken” anlamı veren *-mAK+DA/-mAKIK+DA* ve *-(X)şDA* yapılarına göre metinlerde daha çok bulunmaktadır.

Ayrılma durum ekiyle oluşan birleşik zarf-fiil yapılarından Çağatayca metinlerde en yaygın görüleni “sebep/karşılaştırma/görelilik” gibi anlamlara sahip olan *-GAn+(İyelik)+DIn* ekidir. Bunu “sebep/-madan/-madan önce” anlamlarıyla *-mAs+DIn*; ardından “sebep/-ken” anlamlarıyla *-(X)r+(İyelik Eki)+DIn*; “sebep” anlamıyla *-mAK+DIn*; *-mAK+IK+DIn* ve *-(X)şDIn* ekleri takip etmektedir.

İsim-fiil ekleri ise birleşik zarf-fiil oluşturma noktasında sınırlı rol almıştır. *-mAK* isim-fiil ekine ve bu ekin *+IK* ekiyle genişletilmiş biçimine yönelme durum ekinin

eklenmesiyle oluşan *-mAK+KA/-mAKLIK+GA* yapısı “amaç” bildiren zarf-fiil işlevi kazanmıştır. Aynı isim-fiil ekinin bulunma durum ekiyle birlikte *-mAK+DA/-mAKLIK+DA* yapısı eylemin gerçekleştiği zamanı “-ken” anlamıyla sağlamaktadır. Ayrılma durum ekli *-mAK+DIn/-mAKLIK+DIn* birleşik zarf-fiil yapısı ana cümlenin gerçekleşme sebebini bildirmektedir. Bir başka isim-fiil eki *-(X)ş* ise bulunma durum eki olarak “zaman”, ayrılma durum eki olarak “sebebe” bildiren birleşik zarf-fiil yapısını meydana getirmektedir. Metinlerde *-(X)ş* isim-fiil ekinin seyrek yer alması sebebiyle, ekin durum ekleri olarak zarf-fiil işlevli yeni yapılar oluşturmasına oldukça az rastlanmaktadır. Anlatımı zengin ve akıcı hale getiren, cümle yapısına çeşitli anlam incelikleri sağlayan zarf-fiillerin; çeşitli eklerle yeni birliktelikler oluşturarak ifade çeşitliliğini arttırdığı görülmektedir. Çağatayca metinlerdeki anlam inceliklerini kavramak noktasında bu yapıların kullanım alanları ve sunduğu nüans farklılıkları önem taşımaktadır. Bu çalışmayla söz konusu yapının bulunduğu eserlerden örneklerle Çağataycadaki birleşik yapıları zarf-fiiller ele alınmış ve bu yapılarla sağlanan anlam zenginliği ortaya çıkarılmıştır.

Örneklerin Alındığı Eserler ve Kısaltmaları

- AD:** Köktekin, K. (2019). *Şeyh-zâde Atâyî. Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BD:** Yücel, B. (1995). *Bâbüür Dîvânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- BN:** W. M. Thackston, Jr. (1993). *Zahiruddin Muhammad Babur Mirza, Bâburnâme. Part One: Fergana and Transoxiana, Part Two: Kabul, Part Three: Hindustan. Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian Translation, Turkish Transcription, Persian Edition and English Translation*. Boston: Harvard University.
- BV:** Türkay, K. (2002). *‘Alî-Şîr Nevâyî, Bedâyi’u’l-Vasat-Üçünçü Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CN:** Toker, M. ve Uygun, M. (2017). *Çağatayca Cümcümenâme*. Konya: Palet Yayınları.
- Deh:** Köktekin, K. (2013). *Yûsuf Emirî, Dehnâme (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- FK:** Kaya, Ö. (1996). *‘Alî Şîr Nevâyî, Fevâiidü’l-Kiber*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- FŞ:** Alpay Tekin, G. (1994). *Alî-Şîr Nevâyî, Ferhâd ü Şîrîn (İnceleme-Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GD:** Eckmann, J. (1971). *The Dîvân of Gadâ’î*. Bloomington: The Hague.

- GN:** Efendioğlu, S. (2019). *Mevlânâ Lutfî, Gül ü Nevrûz (Dil İncelemesi-Metin ve Aktarma-Gramatikal Dizin-Tıpkıbasım)*. Erzurum: Eser Yayınları.
- GS:** Kut, G. (2003). *‘Alî Şîr Nevâyî, Ğarâ’ibü’ş-Şıĝar (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GT:** Ergene, O. (2017). *Sadî, Gülistan [Şiraz 1257] (Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Çeviri-Dizinler-Tıpkıbasım)*. (çev. Sibîcâbî). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HD:** Toparlı, R. (1998). *Hârezmlî Hâfız’ın Divanı (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HE:** Sabir, M. (2016). *Alî Şîr Nevâyî, Hayretü’l-Ebrâr I (Karşılaştırmalı Metin) II (Sözlük-Dizin)* (T. Oral Seyhan, Haz.). İstanbul: Kesit Yayınları.
- HKC:** Toker, M. ve Uygun, M. (2020). *Hüsam Kâtip-Cümcümenâme (İnceleme-Metin-Aktarma-Dizinler-Tıpkıbasım)*. Konya: Palet Yayınları.
- HM:** Abik, A. D. (2006). *‘Alî Şîr Nevâyî, Ğamsetü’l-Müteĝayyirîn (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin)*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- HSHR:** Eraslan, K. (1971). “Nevâyî’nin ‘Hâlât-ı Seyyid Hasan Big’ Risâlesi”. İstanbul: *Türkiyât Mecmuası*, (XVI), 89-110.
- K:** Gedik, S. (2020). *Baba Rahim Meşreb, Kimyâ (Çaĝatayca Bir Mesnevi)*. İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- KH:** Daĝıstanlıoĝlu, B. E. (2018). *Hüseyn-i Hârezmî. Keşfü’l-Hüdâ (Doĝu Türkçesiyle Yazılmış Bir Kaside-i Bürde Şerhi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KN:** Uygun, M. (2021). *Çaĝatayca Kâbusnâme Tercümesi (İnceleme-Metin-Dizin-Ekler Dizini-Tıpkıbasım)*. Konya: Palet Yayınları.
- LD:** Karaaĝaç, G. (1997). *Lutfî Divanı (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LM:** Çelik Şavk, Ü. (2011). *Ali Şîr Nevayî, Leylî vü Mecnûn*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LT:** Canpolat, M. (1995). *Alî Şîr Nevayî, Lisânü’l-Ṭayr*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MDF:** Oral Seyhan, T. (2004). *Zahîrû’d-dîn Muĝammed Bâbüir Mîrza, Mübeyyen Der Fıkh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Çaĝrı Yayınları.

- ML:** Barutçu Özönder, S. (1996). *‘Alî Şîr Nevâyî, Muḥākemetü’l-Luğateyn (İki Dilin Muhakemesi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MMü:** Abik, A. D. (2005). *Meyveler Münazarası (Doğu Türkçesi)*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- MN:** Eraslan, K. (2015). *Alî-Şîr Nevayî, Mecâlisü’n-Nefâyis (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MuN:** Aşçı, U. D. (2012). *Mirzâ Ahmed bin Mirzâ Kerim, Mûsâ-nâme (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım)*. Konya: Palet Yayınları.
- N:** Tekin, F. (2010). *XIX. Yüzyıl Çağatay Edebiyatının İki Kadın Şairi Üveysî ve Nâdire*. Ankara: Vizyon Matbaacılık.
- NŞ:** Karaörs, M. (2016). *‘Alî-Şîr Nevâyî, Nevâdirü’ş-Şebâb*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- RD:** Toprak, F. (2017). *Hoca Nazar Hüveydâ-Râhat-ı Dil (İnceleme-Metin-Dizin)*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- SD:** Eraslan, K. (1999). *Mevlâna Sekkâkî Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sİ:** Tören, H. (2001). *Alî Şîr Nevâyî, Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SS:** Tural, G. (2015). *Emîr Nizâmu’d-Dîn ‘Alî Şēr-i Nevâyî, Ḥamse Törtünçü Dâstân, Seb‘a-yi Seyyâr[Yedi Gezegen] (Giriş-Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞHD:** Karasoy, Y. (1998). *Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞT:** Ölmez, Z. (2020). *Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-yi Terākime*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞTü:** Ölmez, Z. (2021). *Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk (Türk’ün Soyağacı) (Metin-Çeviri-Tıpkıbasım)*. Ankara: BilgeSu Yayınevi.
- TMA:** Abik, A. D. (1993). *‘Alî Şîr Nevâyî’nin Risaleleri Tārîḥ-i Enbiyâ ve Hükemâ, Tārîḥ-i Mülûk-i Acem, Münşe‘ât (Metin-Gramatikal İndeks-Sözlük)*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Ü:** Tekin, F. (2010). *XIX. Yüzyıl Çağatay Edebiyatının İki Kadın Şairi Üveysî ve Nâdire*. Ankara: Vizyon Matbaacılık.

YED: Köktekin, K. (2007). *Yusuf Emirî Divanı (Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. Erzurum: Fenomen Yayınları.

KAYNAKLAR

- Ata, A. (2016). *Harezm-Altınordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayraktar, N. (2018). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bilgegil, M. K. (2009). *Türkçe Dilbilgisi*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.
- Bodrogligeti, A. J. E. (2001). *A Grammar of Chagatay*. München: LINCOM Europa.
- Çağatay, S. (1948). “Eski Osmanlıca’da Fiil Müştaklarından III. Gerundifler”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (6), 27-47.
- Deny, J. (2012). Türk Dil Bilgisi (*Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği*). (A. U. Elöve, Çev.) (A. Benzer, günümüz Türkçesine uyarlayan). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Eckmann, J. (1959). “Das Chwarezmtürkische”. *Philologiae Turcicae Fundamenta*. vol. 1. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 113-137.
- _____. (1959). “Das Tschagataische”. *Philologiae Turcicae Fundamenta*. vol. 1. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 138-160.
- _____. (1966). *Chagatay Manual*. Bloomington: Indiana University Publications Uralic and Altaic Series.
- Ediskun, H. (2007). *Türk Dilbilgisi (Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi)*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçede İsim-Fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- _____. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: E. J. Brill.

- Ergin, M. (2007). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G. (2001). “Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-Fiiller”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (5), 122-143.
- Gülsevin, G. ve Boz, E. (2022). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Güner, G. (2020). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____. (2021). *Karahanlı Türkçesinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1969). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hengirmen, M. (2005). *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Hünerli, B. (2012). *Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Zarf-Fiiller*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Trakya Üniversitesi.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koç, N. (1990). *Yeni Dilbilgisi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____. (2019). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mansuroğlu, M. (1959). “Das Karakhanidische”. *Philologiae Turcicae Fundamenta*. vol. 1. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 87-112.
- Negiş, Z. (2015). *Kuzey (Kıpçak) Grubu Türk Şivelerinde Zarf-Fiiller*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Öztopçu, K. (2007). “Kısa Memlûk Kıpçakçası Grameri”. (*Festschrift in Honor of András J. E. Bodrogligeti*) *Türk Dilleri Araştırmaları*. 17. 249-282.
- Öztürk, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- _____. (2020). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özyetgin, A. M. (2001). *Ebū Hayyān, Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk (Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi)*. Ankara: Köksav.
- Schinkewitz, J. (1947). *Rabgūzî Sentaksı*. (S. Paylı, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tanç, M. (2002). *Kazak Türkçesinde Zarf-Fiiller -Muhtar Evezov'un Tandamalı Engimler Adlı Eseri Üzerinde Bir Çalışma- (Şekil-Anlam-İşlev ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları)*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Çukurova Üniversitesi.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tiken, K. (2020). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf-Fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tolkun, S. (1999). *Kırgız Türkçesi'nde Mastar, Partisip ve Gerundiumlar*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- _____. (2009). *Özbek Türkçesinde Fülimsiler*. İstanbul: Dijital Sanat Yayınları.
- Toprak, F. (2005). *Harezmi Türkçesinde Fiil*.
- Tuncer, H. (1996). *Türk Dilinde Zarf-Fiiller*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Trakya Üniversitesi.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Yılmaz, Ö. D. (2019). *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yücel, B. (2000). "Türkiye Türkçesinde Zarf-Fiil Eklerinin Yapı Bakımından Sınıflandırılması Üzerine". *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (9), 75-114.